FRA

FREDERIKSBORG AMT

ÅRBOG 1966

UDGIVET AF FREDERIKSBORG AMTS
HISTORISKE SAMFUND

UDSKIFTNINGEN AF KRONGODSET I NORDSJÆLLAND

UDSKIFTNINGEN AF KRONGODSET I NORDSJÆLLAND

Af Birte Stig Jørgensen

UDGIVET AF FREDERIKSBORG AMTS
HISTORISKE SAMFUND

ÅRBOG 1966

HILLERØD

C. NORDLUNDES BOGTRYKKERI
CLAUS BONDESEN
1967

INDLEDNING

Det danske landskab, som vi kender det i dag, hvor gårde og huse ligger spredt ud over veldyrkede marker, er knap et par hundrede år gammelt. Landskabet er netop karakteristisk derved, at hver en plet er opdyrket, at al Danmarks jord bliver aftvunget en eller anden form for afgrøde.

Går man imidlertid blot 200 år tilbage i tiden, ville man slet ikke kunne kende landskabet igen. Gårde og huse lå i tæt sammenbyggede landsbyer, og rejste man i datidens Danmark, ville man mellem landsbyerne ikke kunne få øje på menneskelig beboelse. Rundt om landsbyerne strakte sig store marker, som vi kender fra herregårdene i vore dage. Men med den forskel, at datidens marker var oversået med enligtstående træer, krat, moser og moradser, store sten og hist og her små søer eller oversvømmede lavninger.

Mellem de dyrkede marker strakte sig milevide overdrev, med en naturlig plantevækst alt efter jordbundens beskaffenhed. Et af landets største var Tikøb overdrev, som var 3½ mil i omkreds og strakte sig fra Plejelt næsten til Helsingør, og hvori de omliggende byer havde del. Men desuden fandtes der mange mindre overdrev i Nordsjælland. Alt i alt lå mange tusinde tønder land hen uden nogen form for dyrkning.

At landskabet før udskiftningen så ganske anderledes ud, skyldtes dyrkningsmåden, trevangsbruget, som var eneherskende i Nordsjælland og en stor del af det øvrige Danmark. Til hver landsby hørte en bymark, som var delt i tre vange, hvoraf navnet kommer. Hver vang bestod af et antal åse, og heri havde hver af landsbyens gårde sin ager. Den enkelte gårds jorder var

Alme by i Græsted sogn før udskiftningen. De tre vange, som har navn efter de tilgrænsende landsbyer, er opdelt i åse. I hver ås havde gårdene hver sin lange, smalle ager.

på denne måde spredt ud over hele bymarken. Det grundlæggende princip i denne opdeling var, at alle gårde skulle have lige del i både gode og dårlige jorder. I de allerfleste nord-

Alme by i Græsted sogn efter udskiftningen. Hver gård har fået sin jord på ét sted bortset fra tørvelodderne, som ligger ved bymarkens sydlige skel.

sjællandske landsbyer var gårdene desuden lige i hartkorn, således at landgilde, skatter og andre afgifter var de samme.

Omdriften var det første år vintersæd, næsten udelukkende rug, andet år vårsæd, mest byg, men også havre, og tredie år

græs. Hvis man betragtede en bymark på et givet tidspunkt, ville den ene vang være besået med rug, den anden med byg eller havre og den tredie ligge hen som fælles græsning for landsbyens kreaturer; vel at mærke det græs, som voksede op af sig selv. At så græs kendte man ikke til.

Slet så skematisk som ovenfor er fremstillet, var dyrkningsmåden dog ikke. Da dræning af jorden var ukendt, var der mange fugtige pletter, som ikke egnede sig til korndyrkning. Engpletter og småsøer lå derfor rundt omkring i de dyrkede vange. Enkeltstående træer og krat manglede det heller ikke på, og større og mindre sten pløjede man blot udenom. Viste det sig om foråret, at vintersæden havde lidt skade, søgte man naturligvis at udnytte jorden ved at så vårsæd i den.

Foruden den græsning, som fællesvangen eller fælleden kunne give, havde de fleste landsbyer ret til at græsse deres kreaturer på overdrevene. Disse var ofte fælles for flere byer uden at være delt på nogen måde. Dog var det hyppigt sådan, at hver landsby havde ret til græsning for et vist antal kreaturer, men ikke sjældent var overdrevene så vidtstrakte, at det ikke engang var nødvendigt med sådanne regler. Om nogen form for dyrkning af overdrevene var der slet ikke tale.

Fællesskabet kalder man med et ord hele dette landbrugssystem. Men heri ligger ikke, at der eksisterede et egentligt dyrkningsfællesskab; kun at systemet betingede fælles rammer for dyrkningen. Når et vigtigt arbejde skulle påbegyndes, blæste oldermanden i sit horn og bymændene samledes ved bystævnet, hvor hver tog plads på sin sten for at rådslå om, hvornår såning og høst og andre vigtige arbejder i årets løb skulle påbegyndes. Men her hørte også fællesskabet op. Hver bonde pløjede, såede og høstede sine agre med sine egne tjenestefolk, heste og redskaber. Men det er indlysende nødvendigt, at disse arbejder måtte udføres samtidigt, da enhver gårds tilliggende som nævnt bestod af et stort antal lange, smalle agre. Især når man efter høsten »opgav ævred« d.v.s. fjernede de dyrkede vanges hegn,

så kreaturerne kunne nyde godt af den græsning, der fandtes på stubmarkerne.

Nu må man imidlertid ikke glemme, at der bestod et slags frivilligt fællesskab i landsbyernes dagligliv. Hjælpsomheden mellem naboer var omfattende og et naturligt led i dagligdagen såvelsom til fest. Bryllupper og begravelser var fællesanliggender for landsbyens befolkning, idet man bidrog med både madvarer og penge, ja beboerne af gildesgården spillede egentlig ikke nogen hovedrolle ved de nævnte lejligheder. Det var landsbyen som fejrede et brudepar eller sørgede for, at en af dens midte kom standsmæssigt i jorden. Til daglig kunne man låne sig frem hos naboer, hvis surdejen til brødet eller gæren til øllet var blevet dårlig, og således var der tusinder af ting, hvor naboer hjalp hinanden som en naturlig ting.

Landsbyfællesskabet og den herskende dyrkningsmåde, trevangsbruget, var som man vil forstå en ekstensiv driftsform, hvor store dele af den danske jord lå udyrket hen. Samtidig blev den opdyrkede jord ikke udnyttet så godt som den kunne. Landbrugsinteresserede i det 18. århundrede pegede da også på landsbyfællesskabet som det der stod i vejen for en forbedret dyrkningsmåde. At den enkeltes jorder var opdelt i mange små strimler var upraktisk og tidkrævende. Alene den strækning, man måtte tilbagelægge for at nå rundt til de mange agre, betød et enormt tidsspilde. Men frem for alt hæmmede fællesskabet den enkeltes initiativ til at indføre forbedrede dyrkningsmåder, bedre redskaber og nye afgrøder. Derfor mente man, at en ophævelse af fællesskabet gennem udskiftning af landsbyernes jorder var en første betingelse for fremskridt i landbruget og dermed for en forbedring af bøndernes økonomiske stilling.

På Frederik Vs fødselsdag den 31. marts 1755 udsendtes en officiel opfordring til alle kongens undersåtter uanset stand om at udarbejde og til overhofmarskal A. G. Moltke indsende afhandlinger om »alle de sager, der kan være tjenligt til at opretholde landets flor«[1]). Afhandlingerne blev under redak-

tion af universitetets prokansler, Erik Pontoppidan, samlet i »Danmarks og Norges økonomiske Magazin« 1757–64. Hovedparten af Magazinets artikler er forfattet af praktiske landmænd og præster, og forslag til tekniske forbedringer i landbruget indtager en fremtrædende plads. Det er symtomatisk, at den første artikel rummer en kritik af fællesskabet på Fyn, thi fremhævelsen af fællesskabet som hovedårsagen til landbrugets ringe tilstand er et gennemgående tema.

Denne opfordring til offentlig debat blev indledningen til den reformlovgivning, som kom til at præge regeringens landbopolitik i de følgende årtier, og netop fællesskabtes ophævelse blev det punkt, hvorpå man først satte ind. I 1757 nedsattes på A. G. Moltkes initiativ en kommission »til landvæsnets fremtarv og nytte«. Kommissionens virksomhed resulterede i de 3 udskiftningsforordninger af 1758 (for Sjælland, Møn og Amager), 1759 (for Fyn og Lolland-Falster) og 1760 (for Jylland). Disse forordninger sigtede hovedsagelig til ophævelse af fællesskabet på overdrevene: »Når en by eller ejeren af det meste af byens hartkorn vil have deres anpart af samme (overdrevet), først by- og siden lodsejervis tildelt samt for sig selv indhegnet enten til skovs opelskning, agerdyrkning eller andet brug, må det være dem tilladt, uden at de andre byer eller øvrige lodsejere i deres by, som har det mindste hartkorn, deri må være hinderlige«. Ligeledes indeholder forordningerne bestemmelser om ophævelse af fællesskabet mellem landsbyerne ved magelæg, men om nogen ophævelse af fællesskabet mellem mand og mand er der ikke tale.

Blandt de følgende års private godsreformer var de, som blev foretaget på Bernstorff gods, betydningsfulde i denne forbindelse, idet man her gik videre end forordningerne af 1758-60 og ophævede fællesskabet mellem bønderne. Straks efter Christian VIIs tronbestigelse 1766 blev lignende reformer påbegyndt på krongodset i Københavns amt. Tilskyndelsen til disse sidste kom fra den unge konges lærer, schweizeren Salomon Reverdil,

hvem en forbedring af bøndernes kår lå stærkt på sinde. Også på affattelsen af kommissoriet for landbokommissionen af 1767, hvis nedsættelse væsentligt skyldtes general C. L. de Saint-Germain, fik Reverdil stor indflydelse, ligesom det skyldtes ham, at kommissionens ledende kraft, generalprokurør Henrik Stampe, fik sæde deri. Kommissionen (i april 1768 omdannet til Generallandvæsenskollegiet) fik langt mere vidtgående opgaver end forgængeren fra 1757, idet den foruden fællesskabets ophævelse også skulle behandle spørgsmålene om bøndernes personlige frihed, hoveriets bestemmelse, ejendomsret, arvefæste, tiendeydelse m. m. Udskiftningsforordningen af 28/7 1769, som er resultatet af kommissionens arbejde med problemerne omkring fællesskabets ophævelse, er på flere punkter mere vidtgående end forordningerne af 1758–60 uden dog at være egentlig banebrydende. Bestemmelserne om ophævelsen af fællesskabet på overdrevene går igen, dog med den tilføjelse, at alle overdrev inden 4 år skal være »delte og fralukkede«. Endvidere bestemmes det, at »dersom de fleste eller største lodsejere i en by vil have byens jorder inddelte, så at hver får sin jord for sig, da er de øvrige lodsejere pligtige til at lade dette ske og tage del i de derpå gående billige og nødvendige bekostninger. Men hvis 1 eller 2 lodsejere alene forlanger det, er det vel tilladt«. Det skal dog i så fald ske på de pågældendes egen bekostning. Endnu er der ikke tale om udskiftning mellem de enkelte brugere.

Struensees korte magtperiode var uden betydning for udskiftningsspørgsmålet; udviklingen fortsatte her ubrudt under Guldberg. I forordningen af 1776 udvides på væsentlige punkter bestemmelserne fra 1769: »Når ikkun een lodsejer udi en by, hvad enten han ejer lidet eller meget af hartkornet i byen, forlanger byens mark fraskilt og indhegnet, skal de øvrige i byen og de pågældende byer og lodsejere ej alene samtykke derudi og tage del udi de på afdelingen gående omkostninger, men endog ved hvert sammenstødende markskel tage andel i

hegnet«. Ligeledes kunne nu en enkelt lodsejer i en by, når denne havde fået sine jorder »ved markskel tildelte og for sig selv«, forlange »sin hele andel af byens marker og enge inddelte for sig på 1, 2 a 3 steder«, uden at nogen af de øvrige lodsejere, »uagtet han måtte være sindet at lade sine bønders jorder ligge i fællig med hinanden«, kunne sætte sig derimod, men skulle »lade sig sin jord tildele for sig«, og tage del i udgifterne. Egentlige bestemmelser om landsbyudskiftning mellem bønderne findes heller ikke i denne forordning, men vel bestemmelser som kunne tilskynde godsejerne til at foretage denne. Der stilles således et fond på 1000 rbdl. årlig til rådighed til udflytningshjælp »for selvejere, proprietærers eller andre lodsejeres bønder«, og det tillades proprietærerne at pålægge bønderne hoveri til hjælp ved udskiftning og udflytning. 1776-forordningens principper optoges i det hele i den store udskiftningsforordning af 1781, der endvidere behandlede husmændenes stilling ved fællesskabets ophævelse og gav regler for udskiftningers praktiske gennemførelse. Sine forgængere ligner den deri, at den ikke giver fæsterne nogen ret til at kræve udskiftning; den kender kun lodsejere som handlende personer.

Statskuppet den 14. april 1784 blev indledningen til de store landboreformers tid. De nye magthaveres første skridt i denne retning var nedsættelsen af landbokommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter den 3. november 1784. Til formand for kommissionen udnævntes amtmanden over de to amter, Heinrich Levetzow. Hermed sikrede man på en gang kommissionen lokalkendskab og kyndighed i landboreformer; som medlem af dronning Sophie Magdalenes hofstat og siden 1771 amtmand også over Hørsholm amt havde Levetzow haft lejlighed til at følge reformerne på Hørsholm gods på nærmeste hold. Medlemmer blev greverne Christian Ditlev og Johan Ludvig Reventlow, begge fremtrædende medlemmer af »partiet« omkring kronprinsen og ivrige reformvenner. Som første deputeret i Rentekammeret siden juni 1784 havde Christian Ditlev

Reventlow afgørende indflydelse på landbopolitikken, broderen Johan Ludvig Reventlow synes at være den som først udkastede tanken om kommissionens nedsættelse. Endelig optoges som medlem V. A. Hansen[2]), deputeret i Rentekammeret og som brødrene Reventlow reformivrig godsejer. Sekretær (senere ved Johan Ludvig Reventlows udtræden optaget som medlem) blev kommitteret i Rentekammeret Nis Hammeleff, der ved sit skrift om Bernstorff gods havde vist sig som ivrig talsmand for bondereformer.

Ifølge kommissoriet gik opgaven ud på, »at undersøge og overlægge på hvad måde samtlige vore fæstebønders og husmænds vilkår på Frederiksborg og Kronborg amter såvidt muligt kunne forbedres ved den fordelagtigste økonomiske indretning og ved efter omstændighederne, især hvor det kan ske uden afgang udi vores indkomster at forunde dem ejendom[3])«. I kommissionen var man på det rene med »at jordernes udskiftning og al fællesskabs ophævelse ustridig er det første som må ske[4])«, før andre reformer kunne gennemføres. I det følgende skal kommissionens virke for udskiftningen behandles og, nøjere bestemt, følgende spørgsmål undersøges: I hvilket omfang udskiftning var gennemført i de to amter inden kommissionens nedsættelse, udskiftningens praktiske gennemførelse, udflytningen, hoveriet i forbindelse med udskiftningen, husmændenes stilling og endelig bøndernes holdning og regeringens politik i udskiftningsspørgsmålet.

Den »lille« landbokommissions virke har hidtil ikke været særligt grundigt belyst i den historiske litteratur. Hovedkilden har for de fleste forfattere været V. A. Hansens redegørelse for kommissionens arbejde fra 1790[5]). I høj grad er dette således tilfældet med A. F. Bergsøes behandling i biografien af C. D. Reventlow (1837)[6]). Heller ikke Edvard Holms behandlinger af emnet i Kampen om Landboreformerne (1888)[7]) og i Danmark-Norges Historie 1720–1814 (1907)[8]) inddrager nyt stof; ny er dog fremhævelsen af, at kommissionen i virkeligheden

kun fortsatte det arbejde, som før den var begyndt i Københavns amt. N. Rasmussen Søkildes væsentligste fortjeneste i »Landboreformerne og den danske Bondestands Frigørelse« (1888)[9]) er påvisningen af, at det var Johan Ludvig Reventlow og ikke C. D. Reventlow, som var kommissionens ophavsmand. Hans Jensen har i »Dansk Jordpolitik« I (1936)[10]) foruden V. A. Hansen benyttet kommissionens forestilling til Rentekammeret om sine opgaver af 23/2 1785; han er enig med Holm i, at kommissionens nedsættelse ikke betød et brud med Guldbergperiodens politik. I »Husmand og Inderste« (1940)[11]) har F. Skrubbeltrang med anvendelse af kommissionens arkiv skildret husmandens forhold under reformarbejdet. Sidst har Jens Holmgaard i Erhvervshistorisk Årbog 1954[12]) undersøgt reformernes finansielle resultat; da dette spørgsmål imidlertid involverer adskillige andre forhold foruden udskiftningen, således bl. a. landgilde-, hoveri- og tiendeafløsningen, vil det ikke blive behandlet her.

Hovedkilderne for denne undersøgelse er de i Landsarkivet (LAS) og Matrikelarkivet (MA) bevarede udskiftningsforretninger og udskiftningskort. Endvidere har Rentekammerets landvæsenskontors korrespondance givet mange oplysninger ikke mindst om bøndernes og regeringens holdning til landsbyudskiftningen (RK Landv. Ktr.). Birkeretternes justitsprotokoller (LAS) indeholder oplysninger om nogle af de tidligst foretagne udskiftninger, foretagne uden landmåler. Endelig giver naturligvis kommissionens arkiv materiale til belysning af udskiftningen efter 1784; især er kommissionens årlige indberetninger til Rentekammeret værdifulde. Beretningerne for 1789 og 1790, som mangler i kommissionens kopibøger, findes i Rentekammerets relations- og resolutionsprotokoller for de pågældende år.

OMRÅDET OG DETS KARAKTER

Det område, der i 1784 blev betroet landbokommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter, omfattede noget mindre end det nuværende Frederiksborg amt. Det daværende Frederiksborg amt bestod af Lynge-Frederiksborg og Strø herreder samt Snostrup, Ølstykke, Stenløse og Veksø sogne af Ølstykke herred. Af Strø herred hørte dog Kregme, Vinderød, Melby og Torup sogne under Frederiksværks gods. Kronborg amt bestod af Holbo og Lynge-Kronborg herreder, hvoraf Karlebo, Blovstrød, Birkerød og Hørsholm sogne dog dannede det daværende Hørsholm amt. Hele dette område tilhørte kronen med undtagelse af det lille Krogerup gods i Kronborg amt. Nogle af sognene er delt siden udskiftningstiden f. eks. det vidtstrakte Tikøb sogn; landsbyerne vil her blive henført til de sogne, hvorunder de hørte i udskiftningsperioden.

Krongodset i Frederiksborg amt omfattede 60 landsbyer med 633 gårdmænd og i Kronborg amt 102 byer med 694 gårdmænd. Det gennemsnitlige hartkorn pr. gård var henholdsvis 7½ td. og 5 tdr.[1]). Det første lidt over, det andet meget under gennemsnittet for hele Sjælland[2]). De to amters forskellige karakter understreges yderligere af byernes forskellige størrelse. I Frederiksborg amt var der gennemsnitligt 10,2 gårde pr. landsby, medens det tilsvarende tal for Kronborg amt lå på 8,5 gårde. Disse tal giver imidlertid et skævt billede af forholdet, idet nogle få meget store byer i Kronborg amt forrykker gennemsnittet. Et bedre indtryk får man ved at se på fordelingen af gårdantallet i byerne:

	Kronborg amt	Frederiksborg amt
Over 20 gårde	3 byer	6 byer
15–19 «	8 «	9 «
10–14 «	10 «	11 «
5– 9 «	37 «	22 «
2– 4 «	43 «	12 «

Det fremgår af ovenstående tabel, at den største gruppe i Frederiksborg amt ligger mellem 5 og 9 gårde, hvorimod Kronborg amts største gruppe er på under 4 gårde, ja, tilmed 80 % af byerne i Kronborg amt ligger på 9 gårde og derunder[3]).

OVERSIGT OVER LANDSBYERNES UDSKIFTNINGSTIDSPUNKTER

Som nævnt er kildematerialet til udskiftningen af krongodset i Frederiksborg og Kronborg amter særdeles righoldigt. Det er derfor muligt at fastslå det nøjagtige tidspunkt for så godt som samtlige landsbyers udskiftning. I 5. udgave af Traps Danmark er landsbyernes udskiftningsår for første gang medtaget. Selvom der for Frederiksborg amt er givet oplysninger for så godt som alle landsbyer, i forhold til andre amter et meget fint resultat, er det dog muligt for adskillige byers vedkommende at bringe en præcision af udskiftningsåret og i enkelte tilfælde at korrigere dette.

Hovedkilden må naturligvis være udskiftningsforretningerne, hvori data for de landvæsensmøder, man afholdt i anledning af udskiftningen, er anført. Disse er bevaret i meget stort omfang; således mangler kun forretninger for 6 af Frederiksborg amts 60 byer og 15 af Kronborgs 102. Ifølge udskiftningsforordningen af 1776 skulle udskiftningsforretningerne affattes i to eksemplarer, et, som skulle overlades landsbyens største lodsejer, i dette tilfælde altså kronen, og et andet, som skulle overdrages amtmanden. Eksemplar 1 blev derfor indsendt til Rentekammerets landvæsenskontor og findes nu i Matrikelarkivet; eksemplar 2 opbevares nu i Frederiksborg amts arkiv i Landsarkivet for Sjælland. De to eksemplarer supplerer i nogen grad

hinanden, især findes der på Landsarkivet adskillige ældre udskiftningsforretninger, som mangler i Matrikelarkivet[1]).

Hvor udskiftningsforretningerne mangler kan man i de fleste tilfælde slå udskiftningstidspunktet fast ved hjælp af andre kilder. I landvæsenskontorets korrespondance findes adskillige oplysninger: Ansøgninger om udskiftning, ordrer til landmålere og landinspektører om at foretage opmålinger og udskiftninger, udbetalinger til disse m. m. Desuden findes der i landvæsenskontorets arkiv indberetninger fra amtmændene om forbedringer i landvæsenet. Disses omfang for Frederiksborg og Kronborg amter er meget ringe i forhold til landets øvrige amter, men giver dog nogle oplysninger om udskiftningstidspunkter. Endvidere en del indberetninger om udskiftning, som findes dels i landvæsenskontorets arkiv dels i arkivet for landbokommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter. Disse omfatter en opgørelse over hvilke byer, der er udskiftet fra 1777 til 1780, udarbejdet med angivelse af årstal af de to regimentskrivere. I landbokommissionens arkiv findes for Kronborg amt: 1) en opgørelse over hvormange landsbyer, der var udskiftet inden kommissionens nedsættelse, hvilke byer, der var opmålt, men ikke udskiftet, samt hvilke byer der endnu var uopmålte, forfattet af regimentskriver Badstuber den 9. november 1784; 2) en fortegnelse af 19. november samme år over opmålte og tildels udskiftede byer samt uopmålte, af samme forfatter, og 3) to opgørelser over hvilke byer, der var udskiftet inden 3/11 1784 af de to distriktslandinspektører Recke og Arctander, dateret 11. november 1787. For Frederiksborg amt: 1) en fortegnelse over de byer, som var udskiftet inden 1. september 1784 ved regimentskriver Rosenquist med angivelse af årstal, samt 2) distriktslandinspektørerne Selmer og Schütz's indberetninger over hvilke byer der var udskiftet inden den lille landbokommissions nedsættelse fra marts og november 1787[2]).

Ved udskiftningen under kommissionens virke giver dens årlige indberetninger til Rentekammeret oplysninger om lands-

byernes udskiftningsår; disse er som regel korrekte. Ved sammenligning med udskiftningsforretningerne finder man dog, at kun et årstal er angivet i indberetningerne, hvor udskiftningen har strakt sig over to eller flere år. Endelig findes der et mindre antal byer, som er udskiftet uden landmålerassistance, men af lægmænd, gerne bønder, som udmeldtes af retten. Disse sager er aldrig nået så vidt som til landvæsenskontoret, men præcise oplysninger om disse landsbyers udskiftningsår finder man i tingbøgerne, i de nordsjælandske amter kaldet justitsprotokoller, hvor udmeldelsen blev indført og forretningen senere tinglyst[3]).

I bilaget er opstillet en liste over udskiftningstiderne i Frederiksborg og Kronborg amter. Den overvejende del af årstallene stammer fra udskiftningsforretningerne; hvor dette ikke er tilfældet, skal nedenfor nærmere gøres rede for dateringsproblemerne.

I Frederiksborg amt drejer det sig om følgende 6 landsbyer: Mørdrup by i Uggeløse sogn, Uvelse i Uvelse sogn, Søsum i Stenløse sogn, Alsønderup og Bendstrup i Alsønderup sogn og Store Lyngby i Lille Lyngby sogn.

Til udskiftningen af Mørdrup findes kun een kilde, nemlig den lille landbokommissions indberetning til Rentekammeret om sit virke i året 1789[4]). Her står Mørdrup opført blandt de byer, som i 1789 er udskiftet på kaptajn Selmers distrikt[5]).

Til oplysning om tidspunktet for Uvelses udskiftning findes dels materiale blandt landvæsenskontorets journalsager og dels i regimentskriver Rosenquists indberetning af 1/9 1784. Den 12. juni 1779 indstiller regimentskriveren i en pro memoria til Rentekammeret Uvelse by til udskiftning med angivelse af de dermed følgende udgifter, og amtmanden anbefaler i sin påtegning hans forslag[6]). Den 1. juni 1780 approberede kongen udflytningshjælp til 10 udflyttere af Uvelse by på Rentekammerets forestilling af 24/5 1780[7]). I sin indberetning af 1/9 1784 oplyser regimentskriveren, at Uvelse er udskiftet 1779[8]).

Denne angivelse må da anses for korrekt, da landsbyen ifølge journalsagerne må være udskiftet mellem 12/6 1779 og 24/5 1780, og da det normale tidspunkt for udskifning var om efteråret efter høst, men før vintersæden var sået[9]).

Kilderne til Søsums udskiftning er de samme som til Uvelses. Den 12. juni 1779 foreslår regimentskriver Rosenquist byen udskiftet[10]). Denne må være sket inden den 20. marts 1781, hvor fire bønder på samtlige udflytteres vegne ansøger om at få den lovede udflytningshjælp udbetalt, i modsat fald ønsker de at gå tilbage til fællesskabet[11]). I indberetningen af 1. september 1784 anføres Søsum som udskiftet 1780[12]). Alt taler for, at dette årstal skulle være korrekt. Dels falder det inden for den ramme, som oplysningerne i journalsagerne giver, dels var 6 byer under udskiftning i Frederiksborg amt i 1779[13]); hoverihensyn kan derfor have været bestemmende for en udsættelse af Søsums udskiftning[14]).

Også til Alsønderups udskiftning er kilderne landvæsenskontorets journalsager og regimentskriverens indberetning. I en pro memoria af 26/8 1778 meddeler fuldmægtig Ulstrup på amtmandens vegne Rentekammeret, at to bønder i Alsønderup hos ham har ansøgt om at blive udskiftet. Han anbefaler deres ansøgning, da han mener, at det vil fremme de øvrige bønders lyst til at komme ud af fællesskabet. Den 12. september svarer Rentekammeret, at alle landmålere og landinspektører for tiden er optaget, hvorfor Alsønderup ikke kan udskiftes »inden rugsædens nedlæggelse«. En uge senere kan amtmand Levetzow dog meddele, at landmåler Goos for tiden er ledig; han anmoder derfor om, at denne må beordres til at opmåle Alsønderup. Den 3/10 sendes en sådan ordre til Goos. Denne opmåling må være afsluttet inden 24/11 1778, hvor landinspektør Spärck anmoder Rentekammeret om ordre til at udskifte Alsønderup, da amtmanden har bedt ham foretage denne forretning. Den 7. november giver Rentekammeret ordre til Spärck om jo før jo hellere at udskifte byen. Den 29. i samme måned udbetales

Goos 73 rdl. og 72 sk. for opmåling af Alsønderup by bestående af 708 tdr. land og Spärck for udskiftning af samme 59 rdl.[15]). Hele Alsønderup er derfor sandsynligvis udskiftet, da Spärck får betaling for hele arealet[16]). I indberetningen af 1/9 1784 angives Alsønderup at være udskiftet 1779. Det er dog ikke sandsynligt, at landinspektøren skulle have fået hele sit honorar udbetalt før han havde afsluttet forretningen. Alsønderup må være udskiftet mellem 7. og 29. november 1778, hvilket tidsrum også falder inden for »udskiftningssæsonen«[17]).

Tidspunktet for Bendstrups udskiftning kendes kun fra den lille landbokommissions indberetninger[18]). I disse angives det, at Bendstrup er udskiftet i 1789. Da indberetningerne må anses for en sikker kilde, må byen være udskiftet 1789.

Den 12. juni 1779 indstillede regimentskriver Rosenquist Store Lyngby til udskiftning[19]), og den 13. november samme år meddeler Rentekammeret amtmanden, at hjælp er bevilget til byens 7 udflyttere[20]). I regimentskriverens indberetning af 1/9 1784 anføres St. Lyngby under byer udskiftet 1779[21]). Dette årstal må altså være St. Lyngbys udskiftningsår.

I forbindelse med fastsættelsen af udskiftningsårene for de byer, hvor udskiftningsforretning mangler, må man også nævne Ullerød by i Tjæreby sogn. Fra 1788 findes en forretning for denne by, men at det drejer sig om en omskiftning, viser følgende kilder: I en ansøgning af 24/8 1779 om fri landmålerassistance til sin lods udskiftning oplyser sognefoged og bonde i Ullerød Hans Pedersen, at bønderne selv for omtrent 7 år siden udskiftede deres jorder »således, at hver to mand fik en vang[22])«. I indberetninger om forbedringer i landvæsenet meddeler regimentskriver Rosenquist amtmanden den 31. januar 1778 »og Ullerøds by, 1774, som består af 6 mænd, (har) delt deres 3 vange imellem sig således, at hver 2 mand har fået en vang[23])«. De to oplysninger om udskiftningsåret falder altså ikke sammen. Med sikkerhed kan man imidlertid sige, at Ullerød må være udskiftet engang mellem 1772 og 1774. Jeg anser

dog 1774 for det mest sandsynlige årstal; dels er bondens opgivelse ret unøjagtig, dels havde regimentskriveren i hvert fald da byen blev udskiftet anden gang i 1788[24]) en gård der; der er derfor al mulig grund til at tro, at regimentskriveren har haft særlig kendskab til Ullerøds forhold, og at hans opgivelse derfor er korrekt.

En lidt større andel af udskiftningsforretningerne mangler i Kronborg amt, hvilket måske hænger sammen med, at udskiftningen tidligere kom i gang her. Det drejer sig om følgende byer: Endrup og Nybo i Asminderød sogn, Munkegårde, Bøtterup, Havreholm, Hornbæk, Skibstrup i Tikøb sogn, Villingerød i Esbønderup sogn, Dragstrup, Nakkehoved Huse og Nellerup i Søborg sogn, Tulstrup i Græsted sogn, Skov-Børstrup i Mårum sogn, Ammendrup og Nejlinge i Nejlinge sogn og Tibirke i Tibirke sogn.

Til udskiftningen af Endrup findes følgende kilder: Den 22. april indsender regimentskriver Badstuber et forslag til Endrup bys udskiftning. Han mener dog ikke at denne kan ske, inden skovudskiftningen er afsluttet, da der findes skov på byens marker. Amtmanden billiger regimentskriverens forslag, men mener heller ikke, byen kan udskiftes dette år[25]). Imidlertid beordres landmåler Hald den 1. september af Rentekammeret til Endrup for at udskifte byen[26]), for hvilket han indsender regning den 27. september 1780[27]). Endvidere anføres Endrup som udskiftet 1780 i en indberetning fra regimentskriveren[28]). Desuden er udskiftningskortet over Endrup bys jorder dateret 1780[29]). Endrup må altså være udskiftet mellem 1/9 og 27/9 1780.

Nybo nævnes som udskiftet inden den lille landbokommissions nedsættelse i 1784 både i regimentskriver Badstubers indberetning af 9/11 1784[30]) og i distriktslandinspektørens af 6/11 1787[31]). Man kan altså fastslå, at Nybo er udskiftet inden 3/11 1784[32]). Ved at gennemgå landvæsenskontorets journalsager, kan man imidlertid komme frem til det nøjagtige tidspunkt,

idet landinspektør Schütz i en pro memoria til Rentekammeret af 13/11 1781 meddeler, at han efter ordre af 6/10 har udskiftet Nybo by, og at alle har erklæret sig tilfredse dermed[33]). Udskiftningen af Nybo har altså fundet sted mellem 6/10 og 13/11 1781.

Munkegårde kan ikke siges nogensinde at være udskiftet. I regimentskriverens indberetning af 9/11 1784 opføres den blandt de byer, som er opmålt, men ikke udskiftet[34]). Ved skovudskiftningen 1788 nedlægges begge byens gårde[35]). Teoretisk kunne Munkegårde være udskiftet mellem 1784 og 1788, i kilderne findes dog intet vidnesbyrd derom, såmeget mindre som udskiftning af landsbyerne normalt ikke tillodes før skovudskiftningen var tilendebragt.

Bøtterup er anført som udskiftet før landbokommissionen for Frederiksborg og Kronborg amters nedsættelse både i regimentskriverens indberetning[36]) og distriktslandinspektørens af 6/11 1787. I den sidste findes følgende tilføjelse: »Disse sidste 6 byer (deriblandt Bøtterup) er alle for 8 a 9 år siden ved indbyrdes forening gået ud af fællesskabet og har brugt dertil af retten udmeldte mænd. . . [37])«. I Kronborg birks justitsprotokol findes under den 3. september 1777 følgende: »For retten mødte hr. regimentskriver Badstuber ved fuldmægtig hr. Langsted og efter begæring af samtlige gårdbeboere i Bøtterup begærede af retten udmeldt 4 fornuftige og kyndige mænd, som kunne opmåle og dele samtlige deres jorder, således at enhver beboer fik sin del for sig selv . . . På forestående begæring blev hertil af retten udmeldt Niels Andersen i Horneby, Lars Andersen i Havreholm, Jens Larsen i Harritzhøj og Niels Jørgensen i Plejelt«. Under den 1. oktober endvidere: »For retten mødte de forhen udmeldte dannemænd, navnlig . . ., som har inddelt jorderne mellem Bøtterup bys bønder og fremlagde ej alene rettens udmeldelse, men endog deres skriftlig forfattede inddelingsforretning[38]) dateret 8. september sidstleden«[39]). Bøtterup er altså udskiftet først i september 1777.

Havreholm er blandt de byer, der angives at være udskiftet inden landbokommissionen af 3/11 1784 blev nedsat[40]), både i regimentskriverens indberetning af 9/11 1784[41]) og distriktslandinspektørens af 6/11 1787[42]). Nogen helt sikker datering bringer en gennemgang af landvæsenskontorets journalsager heller ikke; det er dog muligt at sætte visse grænser for det tidsrum, hvori udskiftningen falder. I foråret 1779 er byen blevet opmålt, men på grund af skovudskiftningen bliver udskiftningen udsat, da der findes nogen skov på byens jorder[43]). Den 23. februar er Havreholm endnu ikke udskiftet, hvilket fremgår af en betænkning regimentskriver Badstuber afgiver angående en gårds overdragelse til grev Schimmelmann[44]). Efter 1782 findes ingen breve angående Havreholm i landvæsenskontorets korrespondance. Det nærmeste man kan komme Havreholms udskiftningsår er altså efter 23/2 1783, men før 3/11 1784.

Nogen sikker datering af Hornbæks udskiftning kan heller ikke gives. At byen er udskiftet inden 3/11 1784, fremgår af regimentskriverens og distriktslandinspektørens indberetninger[45]). I den sidste er den ligesom Bøtterup blandt de byer, som »for 8 a 9 år siden ved indbyrdes forening (er) gået ud af fællesskabet og har brugt dertil af retten udmeldte mænd«. Ved en gennemgang af Kronborg birks justitsprotokol er dog intet fundet om Hornbæks udskiftning; man må altså her nøjes med at fastslå, at byen er blevet udskiftet en gang i 1770'erne, sandsynligvis sidste halvdel.

I en opgørelse fra 10/5 1781 oplyser regimentskriver Badstuber, at bønderne i Skibstrup har udskiftet sig selv uden hjælp af landmåler i 1778[46]). En gennemgang af landvæsenskontorets journalsager viser imidlertid, at dette ikke er tilfældet. Den 3. oktober beordrer Rentekammeret nemlig landmåler Goos til Skibstrup for at opmåle byen, og den 29. november indsender han kort og beregninger. Allerede den 7. november har landinspektør Spärck imidlertid fået ordre til at udskifte Skibstrup[47]) og tre dage forinden er taksationsmænd udmeldt ved

retten i Esrom[48]). I referat af Skibstrups udskiftningssag er Spärcks regning dateret 29/11 1778[49]); Skibstrup må altså være udskiftet midt i november 1778[50]).

Harreshøj er blandt de byer, som distriktslandinspektøren i sin indberetning 1787 angiver udskiftet for 8 a 9 år siden af ved retten udmeldte mænd[51]). I indberetninger om forbedringer i landvæsenet oplyser regimentskriver Badstuber, at byen er udskiftet ved af retten udmeldte mænd i 1772[62]). I Kronborg birks justitsprotokol findes imidlertid ingen oplysninger om Harreshøj. Man kan derfor med sikkerhed kun sige, at byen er udskiftet en gang i 1770erne, måske i 1772.

I opgørelsen over udskiftede byer af 1781 oplyser regimentskriveren, at Villingerød er udskiftet 1778[53]). En gennemgang af landvæsenskontorets journalsager giver dog et andet resultat. Først den 3. marts 1779 indstiller regimentskriveren byen til udskiftning[54]). 4. maj er opmålingen tilendebragt og dagen efter udmeldes fire taksationsmænd ved Kronborg birkeret[55]). Sagen blev forsinket noget ved bøndernes uvillighed til at give husmændene jord, samt ved deres modvilje mod udflytning[56]). Desuden må der have været utilfredshed med taksationen, for den 8. september udmeldes ved retten 8 taksationsmænd, der skal omtaksere byens jorder[57]). Desværre foreligger intet videre i sagen, men sandsynligheden taler for, at ophævelsen af fællesskabet er fuldført en gang i løbet af efteråret. Strengt taget kan det dog kun fastslås, at Villingerød er udskiftet mellem 8/9 1779 og 3/11 1784, da byen i regimentskriverens og distriktslandinspektørens indberetninger[58]) angives at være udskiftet før den lille landbokommissions nedsættelse.

Også Dragstrup er i følge regimentskriverens opgørelse af 10/5 1781 udskiftet 1778[59]). Landinspektør Spärcks regning for udskiftningen er imidlertid først dateret 15/10 1779[60]). Den 11. august samme år blev 4 taksationsmænd på landinspektørens opfordring udmeldt af retten for at assistere ham ved Dragstrups udskiftning »i morgen formiddag kl. 8 slet[61])«. Om ud-

skiftningen er afsluttet samme dag, er umuligt at afgøre; så meget er dog sikkert, at Dragstrup må være udskiftet mellem 12/8 og 15/10 1779.

Kun i regimentskriverens indberetning af 9/11 1784 findes angivet, at Nakkehoved Huse er udskiftet inden kommissionens nedsættelse[62]). Men 28/12 1781 ansøger beboerne i Nakkehoved om at få deres jorder udskiftet ved fri landmåler[63]), og 13. april året efter beordres landinspektør Schütz til at opmåle og udskifte byen[64]). Om ordren er effektueret kan ikke ses, men i en ansøgning af 19/2 1785 nævner en af byens beboere, at denne er udskiftet for tre år siden[65]). Der er altså overvejende sandsynlighed for, at Nakkehoved Huse er udskiftet i 1782[66]).

Der findes kun een kilde til Nellerups og Tulstrups udskiftning nemlig landbokommissionens indberetning om sit virke i 1789[67]), hvor begge byer nævnes blandt dem, der er udskiftet dette år. Da denne kilde må anses for sikker, kan det med sikkerhed siges, at både Nellerup og Tulstrup er udskiftet 1789.

Der findes ingen oplysninger om tidspunktet for Skov-Børstrups udskiftning[68]). I sin indberetning af 9/11 1784, nævner regimentskriver Badstuber, at byen er opmålt men ikke udskiftet[69]). Udskiftningsåret må da ligge efter dette tidspunkt, men før den 22. december 1791, hvor landbokommissionen indberetter til Rentekammeret, at landsbyudskiftningen er afsluttet[70]). Skov-Børstrup er iøvrigt ikke nævnt i den lille landbokommissions årlige indberetninger; dog er der en svag mulighed for, at byen skulle være blandt de 3 byer, som uden navns nævnelse opgives at være udskiftet i 1790.

Det kan med sikkerhed fastslås, at Ammendrup er udskiftet 1781. Der findes nemlig en regning fra landmåler v. Steuben på opmåling og udskiftning af Ammendrup by dateret den 4. december 1781[71]); udskiftningskortet, som er bevaret, er ligeledes dateret 1781[72]), og endelig nævnes det i en uddelingsforretning over huslodder, at byen er udskiftet 1781[73]).

Nejlinge er i følge landbokommissionens årlige indberetnin-

ger udskiftet 1789, hvilket årstal må anses for korrekt[74]).

»Således er da de øvrige 3 byer udskiftede i 1790, så at alle byer på begge amter nu er udskiftede mellem mand og mand undtagen Tibirke, hvor denne indretning formedelst vandmangel og flyvesand troes ikke at kunne med nogen nytte udføres«. Således bedømmer kommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter tilstandene i Tibirke i sin forestilling for 1790[75]), og først så sent som 1837–40 blev byen udskiftet[76]). Ved gennemgangen af Kronborg birks justitsprotokoller findes der imidlertid vidnesbyrd om, at bønderne selv har foretaget en deling af deres jorder så tidligt som 1771. Den 16. oktober mødte regimentskriveren ved fuldmægtig i retten i Esrom og erklærede, at Tibirkes fem beboere »imellem sig selv indbyrdes havde delt deres jorder udi Tibirkevang, således at de har sat stene imellem hver mands lod for begge ender, så at skellet på jorden går lige fra den ene sten til den anden og med hvilken deling de er velfornøjede, ligeledes skal de og have delt en ås dem tilhørende, som ligger syd for Tibirke kirke, hvilken ås alt er pløjeland, og er samme delt på den måde at enhver af disse 5 beboere har sit stykke som ager afstenet[77])«. Der er tydeligt nok ikke tale om udskiftning af byens samtlige jorder. Tingsvidnet giver ingen forklaring på, hvad Tibirkevangen er. At man bemærker, at den delte ås »alt er pløjeland«, kunne tyde den er at opfatte som overdrev. Det forekommer dog sandpå at man sætter denne i modsætning til Tibirkevangen, så at synligst, at man har delt den vang, som det pågældende år lå i fællig. At det virkelig drejer sig om en udskiftning, bekræftes af den kendsgerning, at der i Frederiksborg amts arkiv findes en liste, ganske vist uden datering og underskrift, over de personer, »som har søgt separation og fællesskabets ophævelse« i 1771[78]); blandt disse optræder Jens Andersen og Hans Willumsen af Tibirke. Der har i hvert fald været interesse for fællesskabets ophævelse blandt bønderne på det pågældende tidspunkt.

I Kronborg amt findes desuden nogle få byer, som er udskiftet to gange. Omskiftningstidspunktet er let at slå fast, da udskiftningsforretningerne er bevaret. Disse findes imidlertid ikke til de første udskiftninger. Da det er vigtigt at få et klart overblik over, hvor langt man var kommet med udskiftningen inden den lille landbokommissions nedsættelse, vil tidspunkterne for disse byers første udskiftning blive gennemgået nedenfor.

Den 17. oktober 1777 indberetter regimentskriver Badstuber, at Tikøb bys jorder i 1776 er udskiftet ved af retten udmeldte mænd[79]). Tidspunktet bekræftes af justitsprotokollen, idet det under 29/8 1776 hedder, at »samtlige Tikøb bys beboere begærede af retten udmeldt fire fornuftige dannemænd, som kunne opmåle og separere deres jorder...« Den 16. oktober møder de fire mænd, Jens Jensen, Niels Andersen og Niels Olsen af Horneby og Hans Larsen af Hornbæk for retten for at få »deres derover forfattede skriftlige forretning dateret 1. september sidst« tinglyst[80]). Tikøb er altså første gang udskiftet 1776.

I udskiftningsforretningen over Horneby af 1788[81]) nævnes det, at byen allerede er udskiftet for 10 år siden. Regimentskriver Badstuber oplyser da også i sin indberetning af 10/5 1781, at Horneby er udskiftet 1778 uden assistance af landmåler[82]). Den 26. august 1778 udmeldtes ved retten i Esrom fire mænd, som skulle udskifte Horneby, og 23/9 fremlægger de i retten deres skriftlige forretning dateret 31. august 1778[83]). Der kan således ikke herske tvivl om, at Horneby første gang er udskiftet 1778.

Hvorvidt den lille landsby Holmegårde på kun to gårde er udskiftet inden kommissionens nedsættelse, er vanskeligt at afgøre. Intet tyder derpå i den bevarede udskiftningsforretning fra 1790, men det er dog ikke noget bevis på, at den ikke havde været udskiftet før. Det samme er tilfældet med byer, som bevislig havde været udskiftet tidligere. Både i regimentskriverens indberetning af 9/11 1784 og distriktslandinspektørens af

6/11 1787 angives Holmegårde at være udskiftet før 3/11 1784[84]); i den sidste er den blandt de byer, som »for 8 a 9 år siden ved indbyrdes forening (er) gået ud af fællesskabet og har brugt dertil af retten udmeldte mænd«. I Kronborg birks justitsprotokol har imidlertid ingen udmeldelse kunnet findes. Man kan dog ikke af den grund afvise, at en tidlig udskiftning har fundet sted. I en landsby på to gårde kan denne godt være foretaget uden udenbys assistance; men noget sikkert kan altså ikke siges om Holmegårdes tidlige udskiftning.

Den 3. september mødte for retten i Esrom »de 2de gårdbeboere Niels Jørgensen og Laves Petersen begge fra Firhøj og begærede 2 fornuftige og uvillige mænd af retten udmeldt, som udi deres nærværelse kunne dele og ligne deres i fæste havende jorder til separation imellem dem. . .«. Den 17. i samme måned møder de to udmeldte mænd – Jørgen Hansen i Tikøb og Peder Olsen på Freboe – for retten og fremlægger deres skriftlige forretning[85]). I følge ovenstående skulle Firhøj være udskiftet 1777. Ingen af de øvrige kilder indeholder imidlertid noget, som kan bekræfte dette. Tværtimod findes Firhøj blandt de byer, som regimentskriveren 9/11 1784 indberetter hverken er opmålt eller udskiftet[86]). Heller ikke udskiftningsforretningen indeholder noget, som kan tyde i den retning. Sandsynligheden taler for, at de to bønder alligevel ikke har ført udskiftningen ud i livet. Udskiftningen af en by på kun to gårde skulle være så simpel, at en omskiftning ikke skulle være nødvendig, selvom den første udskiftning var foretaget uden landmålerassistance.

I Munkerups udskiftningsforretning fra 1791 opgives det, at byen tidligere har været udskiftet. Distriktslandinspektøren opfører den blandt de byer, som for 8 a 9 år siden er udskiftet ved af retten udmeldte mænd[87]) og regimentskriveren angiver 1781, at byen er udskiftet 1778[88]). I justitsprotokollen finder man den 7. april 1779 en udmeldelse af taksationsmænd, som skulle assistere ved byens udskiftning[89]). Munkerups første udskiftning må altså ligge et sted mellem 7/4 1779 og 5/10 1781.

Slettelt er blandt de byer, som regimentskriver Badstuber i sin indberetning af 5/10 1781 opfører som udskiftet 1778[90]). Dette årstal kan imidlertid ikke anses for korrekt, så meget mere som det ikke er klart, hvorvidt Slettelt overhovedet er udskiftet før 3/11 1784. Den 18. november 1778 er en gård brændt i Slettelt. Den 22. december foreslår regimentskriveren derfor denne gård udskiftet af fællesskabet. Den 23. januar næste år meddeler Rentekammeret amtmanden, at en landinspektør vil blive sendt til byen for at udskifte den nedbrændte gård[91]). 6/7 indsender landinspektør Spärck regning på opmåling, men oplyser samtidig, at ingen af byens gårde behøver at udflytte, og at den afbrændte gård er anvist en byggeplads. Samtidig gør han opmærksom på, at agrene ligger spredt mellem skove og buske[92]). Den 5. maj udmeldes fire taksationsmænd ved retten i Esrom »i henseende til udskiftning af fællesskabet[93])«. Slettelt nævnes imidlertid blandt de byer, som er opmålt, men ikke udskiftet, i regimentskriver Badstubers indberetning af 9/11 1784[94]). Oven i købet med den tilføjelse, at »denne by skal ikke med nytte kunne udskiftes formedelst mængde skov på dens marker.« I udskiftningsforretningen af 1789 tyder heller intet på at byen tidligere har været udskiftet. Det må derfor anses for mest sandsynligt, at Slettelt ikke har været udskiftet inden landbokommissionens nedsættelse.

Der findes desuden to byer, Græsted og Grønholt, som er udskiftet i to tempi, første gang inden 3/11 1784. Da den sidste bliver indgående behandlet nedenfor[95]), skal foreløbig henvises til bilaget. I udskiftningsforretningen over Græsted 1789 hedder det: »Græsted by bestående af en præstegård og 6 bøndergårde befindes i anledning af, de 2de bøndergårde afbrændte udi året 1778 at være blevet udskiftet, og at lodder i marken er afsatte«; kun præsten og de to nedbrændte gårdes beboere, som havde fået tildelt udlodder, havde taget deres nye lodder i brug. De øvrige fire var forblevet i fællesskab, hvilket de påstod at have fået tilladelse til af Rentekammeret. Disse

fire bliver derfor udskiftet i anden omgang[96]). Fra landinspektør Spärck findes desuden en pro memoria til Rentekammeret, hvori han oplyser, at han kan være færdig med Græsteds udskiftning den 27. oktober 1778[97]). Græsted er altså udskiftet første gang 1778.

De 162 landsbyer, som krongodset i Frederiksborg og Kronborg amter bestod af, blev udskiftet i løbet af kun 20 år. En stor del af æren for, at denne reform blev gennemført på så kort tid må tilskrives landbokommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter. Medens der i perioden indtil dennes nedsættelse gennemsnitligt udskiftedes 3–4 landsbyer årligt, er det tilsvarende tal for kommissionens virksomhedsperiode 16–17. Ganske vist nåede man hen imod den første periodes slutning i 1782 og 83 op på 9 byer, men kommissionen præsterede i 1789 at udskifte ikke mindre end 40. Dette resultat må dog ses under den synsvinkel, at den lille landbokommission havde langt større pengemidler til at bestride udskiftningsomkostningerne, end man havde haft inden denne. Kommissionen var årligt tillagt et fond på 30.000 rdl., hvorimod der efter 1776-forordningen var 1.000 rdl til rådighed til udflytningshjælp i hele kongeriget, og efter udskiftningsforordningen af 1781 et fond på 10.000 rdl.

Man må heller ikke glemme, at en stor del af udskiftningen var gennemført inden den lille landbokommissions nedsættelse. I Kronborg amt var i hvert fald 33, d. v. s. 32,4 % af samtlige landsbyer udskiftet inden 3/11 1784 og i Frederiksborg 16, d.v.s. 26,7%. Dertil kommer, at en del flere byer kunne være udskiftet inden dette tidspunkt, eftersom en del ansøgninger om udskiftning blev afvist af praktiske hensyn, først og fremmest hensynet til skovudskiftningen.

Af de tidligt udskiftede landsbyer er kun et fåtal blevet omskiftet under kommissionen og det fortrinsvis byer, som var udskiftet uden landmålerassistance i første omgang. Den tidlige udskiftnings kvalitet har altså været en sådan, at kommissionen

kun i ganske enkelte tilfælde anså det for nødvendigt at gøre arbejdet om.

Man kan derfor med nogen sikkerhed sige, at nedsættelsen af landbokommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter ikke var nogen nødvendig betingelse for gennemførelsen af udskiftningen af de to amter, men at den har fremskyndet denne i betydelig grad.

LANDSBYUDSKIFTNINGENS PRAKTISKE UDFØRELSE

Foruden udflytningen i forbindelse med udskiftningen, som rejser særlige problemer, og som derfor vil blive behandlet i et afsnit for sig, vil i det følgende blive redegjort for, hvorledes udskiftningen af landsbyerne teknisk set blev gennemført: Loddernes antal, figur o.s.v. Til at skildre dette kan man bruge to fremgangsmåder; man kan gennemgå kildematerialet, i dette tilfælde hovedsagelig udskiftningskort og -forretninger, og forsøge at uddrage nogle almindelige træk for hele området, eller man kan gennem eksempler belyse dette problem. Her er valgt den sidste fremgangsmåde, dels fordi en stor del af udskiftningskortene er gået tabt, hvad der gør det vanskeligere at sige noget generelt om udskiftningens tekniske side, selvom udskiftningsforretningerne i nogen grad kan erstatte disse, men især fordi den sidste metode gør fremstillingen langt mere anskuelig.

Inden fremlæggelsen af de valgte eksempler, skal der dog gives en kort oversigt over, hvorledes en udskiftning blev til. Når en landsby skulle udskiftes, gav Rentekammeret en landmåler ordre til at opmåle dennes jorder og tegne et kort derover. Derefter sammenkaldte amtmanden til et landvæsensmøde i den pågældende by, hvor foruden han selv amtets to landvæsenskommissærer[1]), landinspektøren, som skulle foretage ud-

skiftningen, og byens samtlige bønder deltog. Dernæst lagde landvæsenskommissionen, d.v.s. amtmanden + landvæsenskommissærerne, en plan til byens udskiftning. Det næste skridt var en taksation af byens jorder. Dette skete inden 1784 og ved de første udskiftninger under den lille landbokommissions virke i følge forordningerne af 1776 og 1781 ved 4 af retten udmeldte taksationsmænd. Ved flertallet af udskiftningerne efter den lille landbokommissions nedsættelse benyttedes 6 »bestandige taksationsmænd« fra Københavns amt udnævnt af kommissionen. Disse arbejdede to og to under ledelse af en landinspektør. I modsætning til tidligere praksis skulle ifølge kommissionens plan jorderne takseres efter den bonitet, jorden kunne få ved forbedret behandling. De 4 landinspektører og de 6 taksationsmænd berejste derfor amterne og fandt den bedste jord i Udlejre i Ølstykke sogn. Denne jord sattes til den vilkårlige takst 24 og amternes øvrige jord bedømtes derefter i forhold dertil efter skalaen 24-18-16-14-12-9-8-6-4-3[2]).

Når landinspektøren havde afsat delingslinierne for udskiftningen på kortet og i marken, indkaldtes til et nyt landvæsensmøde, hvor bønderne efter at være spurgt, om de var tilfredse med udskiftningen, fik tildelt deres nye lodder og forretningen kunne afsluttes.

I det følgende skal gennemgås fire eksempler på udskiftning i Frederiksborg og Kronborg amter[3]).

Skenkelsø ligger tæt ved den nu udtørrede sø af samme navn, medens bymarken strakte sig fra byen mod øst. Denne havde en kompakt firkantet form, bortset fra et mindre smalt stykke i sydøst, som for en stor del var optaget af byens tørvemose. I byen lå 12 gårde hver med 8 tdr. 5 skpr. 2 fdk. 1alb. hartkorn. Geometrisk målt dækkede bymarken 789 tdr land. Foruden gårdene fandtes i byen 6 jordløse huse. 1779 søger en bonde fra Skenkelsø om at få sin jord udskiftet, men først i efteråret 1781 bliver byen opmålt af landmåler Juel og kortet, hvoraf her ses en kopi, optaget. Den 2. oktober afholdes det

Kort over Svestrup by i Ølstykke sogn. Udskiftet 1787.

Inden udskiftningen var Svestrups jorder delt i 3 vange: Brødhøjs vang, Lille vang og Helle vang. Hver vang var opdelt i åse, som alle ses navngivet på kortet. I hver ås havde byens 7 gårde sin lange, smalle ager. Mod vest og nordøst lå byens enge og mod sydøst tørvemoserne.

Allerede 1782 ansøgte to af Svestrups bønder, Christen Jensen og Povl Pedersen om at blive udskiftet. Amtmanden anbefalede, at byen blev udskiftet og Rentekammeret gav samme år sin tilladelse, men først i 1787 blev udskiftningen gennemført.

Ved udskiftningsforretningen blev det besluttet, at Christen Pedersen og Peder Pedersen skulle flytte deres gårde ud, medens de øvrige 5 bønder kunne blive boende i byen. Foruden hovedlodden fik hver gård tildelt 2 eng- og 2 moselodder. Udflytterne fik den sædvanlige udflytningshjælp fra statskassen, hvortil kom, at indboerne i fællesskab måtte udrede en pengehjælp på 60 rdl. til hver.

På hver gårdslod afsattes en huslod, men byens 7 husmænd ønskede ingen jord, hvorfor bønderne fik tilladelse til at benytte huslodderne. I 1790 trak husmændene dog lod om 5 af huslodderne, efter at 2 af lodderne var udlagt til en ny skole.

første landvæsensmøde, hvor en plan til byens udskiftning bliver lagt. Ved dette møde er fuldmægtig Ulstrup på amt-

Udskiftningskort over Skænkelsø by i Jørlunde sogn. Udskiftet 1781. På grund af landsbyens beliggenhed ud til søen var det nødvendigt at foretage en såkaldt blokudskiftning. Lodderne fik på denne måde en meget regelmæssig figur.

mandens vegne, landvæsenskommissærerne, regimentskriver Rosenquist og holzførster Salicath, samt landinspektør Schütz til stede foruden bønderne. Man vedtager som første led i planen at rette skellet mod syd til Udlejre mark. På kortet ses det nye

skel trukket op med en ubrudt sort linie, som har erstattet den gamle bugtede skellinie. Ligeledes rettes skellet mod nord/nordøst til Sperrestrup mark langs yderste Tangagre og store Tangagre, hvor det nye skel er afsat på samme måde. De øvrige skellinier mener man ikke bør ændres. Som ses på kortet havde disse også et nogenlunde lige forløb. Landinspektør Schütz foreslår dernæst, at 5 af byens 12 gårde skal flytte ud, nemlig nr. 5, 6, 7, 8 og 9, som på kortet ses at ligge som en inderkreds i landsbyen. Landvæsenskommissionen slutter sig til hans forslag, men mener tillige, at gård nr. 11 »som bebos af Ole Nielsen og ikke med alle længer er opbygt og desuden ligger alt for nær formedelst ildebrand ved hans nabo Peder Jensens gård«, også bør udflyttes, især da »det kongelige Rentekammer forlængst har befalet ham efter gjorte ansøgning om udflytning skulle anvises en byggeplads, og til den ende for ham blev kommunikeret at standse med sin nedfaldne gårds opbygning«. Landinspektøren foreslår derfor, at han tildeles den lod, som kaldes Tungen, og som han har søgt om at måtte få. Nogen afgørelse træffes ikke ved dette møde, da de øvrige udflyttere ikke uden videre vil gå ind herpå. Landvæsenskommissionen anmoder dernæst landinspektøren om at afsætte en huslod på hver gårdslod, hver på 6 skpr. »middelmådig«jord, samt så vidt muligt at lægge vejene i skellene mellem lodderne.

Ved næste landvæsensmøde den 23. oktober kan landinspektør Schütz fremlægge kortet over byens samtlige jorder, som var udskiftet af ham »og på kortet tegnet således, at der til de 12 gårde i byen var afsat 12 lodder efter udregning og taksation«. Alle bønderne erklærer sig tilfredse med udskiftning og taksation. De efter planen til udflytning udsete gårde incl. nr. 11 får tildelt udlodderne på kortet betegnet med A–F. Ole Nielsen på nr. 11 får den lod, han har ansøgt om. De øvrige gårde får de indlodder, som ligger ud for deres gårde. Desuden skal alle gårdene undtagen nr. 11 have lige andel i byens to tørvemoser; nr. 11 har formodentlig tilstrækkeligt tørveskær i

hovedlodden. Om nogen egentlig deling af tørvemoserne er der i udskiftningsforretningen ikke tale; den inddeling, der er anført på kortet, er formodentlig senere, men nogen forretning derover findes ikke. Endelig lover landinspektøren at afsætte en huslod på hver gårdslod, når udskiftningen til næste år træder i kraft; han har ikke kunnet gøre det i forbindelse med den øvrige udskiftning, da det var meget vanskeligt på grund af årstiden. På kortet ses da også huslodderne afsat, fortrinsvis således at de har adgang til vejene.

I 1784 foretages efter klager fra bønderne[4]) nogle mindre rettelser af lodderne, dog ikke således, at dette ændrer udskiftningens oprindelige karakter.

Betragter man udskiftningen under et, viser det sig, at bønderne har fået al deres jord på et sted bortset fra deres andel i tørvemoserne. Byens beliggenhed tæt ved søen hindrede på forhånd en stjerneudskiftning og den foreliggende udskiftning har nærmest karakter af en blokudskiftning, selvom ikke alle lodderne har en regelmæssig figur, hvad der hovedsagelig skyldes de givne naturforhold. Forskellen på loddernes areal, således som dette er angivet på kortet, er ikke overvældende stor. Ganske vist er der et spring fra 47 tdr. land til 69, som er tallene på mindste og største lod, men de fleste af lodderne ligger dog på et areal fra nogle og halvtreds og til godt og vel tres tønder land. Alt i alt kan man sige, at udskiftningen af Skenkelsø er dygtigt gennemført.

Stenløse var med sine 25 bøndergårde + præstegården en af de største byer i Frederiksborg amt. Da præsten Rasmus Gjellerup i begyndelsen af 1781 ansøgte Rentekammeret om at få sin præstegårds jorder udskiftet af fællesskabet, blev hele byen på trods af bøndernes modstand udskiftet ved samme lejlighed[5]). Byens gårde var ulige i hartkorn og omfattede incl. præstegården 222 tdr. hartkorn svarende til 1812 tdr. land. Bymarken havde en noget uregelmæssig figur, som naturligvis ikke gjorde udskiftningen lettere.

Efter at Stenløses jorder var opmålt af landmåler Juel, kunne den egentlige udskiftning tage sin begyndelse den 24. september 1782. Til stede ved landvæsensmødet var amtmandens fuldmægtig, Ulstrup, de to landvæsenskommissærer og landinspek-

Greve Christian Ditlev Reventlow til Christianssæde (1748–1827).
Malet af Hans Hansen. Pederstrup.

tør v. Steuben. Det fandtes kun nødvendigt at rette skellet mod Ølstykke mark. De øvrige markskel var alle enten allerede lignet eller fragrøftet eller af en sådan beskaffenhed, at de ikke kunne forandres. Landinspektøren lagde dernæst i fællesskab med landvæsenskommissionen planen for ophævelsen af fællesskabet mellem mand og mand. Af byens 25 bøndergårde mente

man, at de 17 burde udflyttes, og da de to af gårdene havde større hartkorn end de øvrige, vedtoges det, at alle gårdene skulle gøres lige i hartkorn. Byens tørvemoser skulle uddeles til de lodder, som savnede det fornødne tørveskær, dog måtte ingen skære tørv, før de nye tørvelodder var anvist. Man frygtede åbenbart, at nogle skulle skære los i tørvemoserne, medens disse endnu lå i fællesskab. På hver gårdslod skulle afsættes en huslod på 6 skpr. udsæd »på mest bekvemmeste steder ved leder og markskel«. Præsten og bønderne enedes om, at de nye lodder først skulle tages i brug Michaelis 1783 – d.v.s. efter at høsten er afsluttet.

Udflytterne ønskede dog at påbegynde opførelsen af deres nye gårde allerede om foråret mod erstatning for byggepladser og køreveje til brugerne af jorden. Endelig vedtoges det, at skoleholderen skal have udlagt en jordlod svarende til 3 høveders græsning på et for ham ikke ubelejligt sted. En måned senere kan Stenløses udskiftning bringes til afslutning. Som efter den lagte plan er byens jorder inddelt i 17 udlodder og 9 indlodder. 6 gårde deriblandt præstegården, som det naturligvis ville være upraktisk at flytte uden for byen, bliver udset til at blive liggende uden lodtrækning »i henseende til gårdenes bygning og beliggenhed i byen og for jordene«. De øvrige 3 indlodder uddeles ved lodkastning mellem de resterende 20 bønder. Desværre kan man ikke af kortet se hvilke gårde, der skal flytte ud. Ejheller fremgår det af udskiftningsforretningen, hvilket gårdnummer bønderne inden udskiftningen har beboet; det angives kun f. eks., at Anders Larsen tilfalder lodden nr. 12 fra hans gård mod syd. Foruden hovedlodderne tildeles ifølge planen en del af bønderne tørve- og englodder. I følge udskiftningsforretningen uddeles 14 tørvelodder og 8 englodder. På kortet findes imidlertid afsat 17 tørvelodder forsynet med nummer og navn, som svarer til hovedloddernes. Man må vel gå ud fra, at det skyldes en forglemmelse, at de ikke er medtaget i udskiftningsforretningen. Til skolen blev afsat en lod på 6 tdr.

land, som lå kilet ind mellem fire af gårdslodderne. Huslodderne blev for størstepartens vedkommende afsat i hjørnerne af gårdslodderne.

Udskiftningen af Stenløse er i sit princip karakteristisk for udskiftningsmåden i Frederiksborg og Kronborg amter: En indre stjerne kombineret med en blokudskiftning uden om denne. At udflytterne er så mange skyldes vel, at byen ikke ligger midt i bymarken, samt dennes uregelmæssige figur. Loddernes figur kan imidlertid ikke kaldes ideel. Lodderne i den indre stjerne er meget smalle ved byen, et par af disse har form af en trekant. Heller ikke alle udlodderne har en regelmæssig figur, f. eks. er lodden nr. 18 vinkelformet. Uden at tage de på kortet indtegnede arealberegninger i betragtning, bliver man straks slået af loddernes ulige størrelse. Den mindste lod er på godt 43 tdr. land, medens den største er på 141½ tdr. land; ganske vist ligger de fleste lodder på 50–60 tdr. land, men adskillige nærmer sig de 80 og den næststørste er på 133 tdr. land. Der er da også nogen utilfredshed blandt bønderne med de tildelte lodder. Anders Larsen og Anders Nielsen, som har fået tildelt nr. 12 og 13 på henholdsvis 53 og 54 tdr. land incl. eng og tørvejord, klager over at have fået for lidt agerjord og forlanger hver 3½ td. land fra de omliggende lodder. Efter overlæg med bønderne tilstår landvæsenskommissionen dem det forlangte tillæg, da man fandt »at taksationen må have mislinget for bemeldte lodder nr. 12 og 13 til skade«. Peter Sørensen, som havde fået den store lod på 141 tdr. ønsker 4 års frihed for skatter og hoveri, da han ellers ikke mente at kunne sætte lodden i stand. Indehaveren af lodden nr. 15 på 80 tdr. land Lars Andersen fremsætter samme krav. Landvæsenskommissionen lover at gøre den fornødne forestilling derom, da de 2 bønder »var tilfalden de sletteste jorder og lodder, som var til byen«.

Den store forskel i loddernes størrelse må bero på taksationen. Taksationsforretningen er ikke som senere under kommis-

sionens virke vedlagt udskiftningsforretningen, så noget sikkert kan ikke siges derom. Kun må denne være sket efter den kultur, byens jorder på det givne tidspunkt var i uden hensyn til disses potentielle ydedygtighed. Man forstår godt Peter Sørensens fortvivlelse over sin store og slet dyrkede jordlod, som krævede en enorm indsats fra hans side for at bringe den i en sådan stand, at han kunne få sit udkomne af den. At fordelen i det lange løb var på hans side, kan man ikke fortænke ham i ikke at kunne forstå på daværende tidspunkt. Først hans efterfølgere ville være i stand til at høste frugterne af hans arbejde.

Udsholt ligger ud til Nordsjællands Kattegatskyst, dog således at landsbyen er placeret et stykke inde i landet og størstedelen af bymarken fra landsbyen ud mod stranden. Byen bestod af 12 helgårde med 4 tdr. 1 skp. 7/13 alb. og 2 halvgårde med hver 2 tdr. hartkorn. Desuden fandtes i byen 12 jordløse fæstehuse. Allerede i 1781 havde en af byens bønder, Ole Clausen, ansøgt om at få sin jord udskiftet af fællesskabet[6]), men først under den lille landbokommissions virke blev byen i 1787 udskiftet.

Af kortet fremgår det, at byens jorder er opmålt 1785 af landinspektør Arctander. To år senere skrider man til den egentlige udskiftning, som også forestås af Arctander. Den 24. april mødes amtmanden, landvæsenskommissærerne, landinspektør Schütz som stedfortræder for regimentskriver Rosenquist og holzførster Salicath, samt landinspektøren og byens 14 bønder til det første landvæsensmøde. Som sædvanlig tager man først fat på at rette byens markskel. På kortet ses, hvorledes skellets meget bugtede forløb mod øst/sydøst er blevet gjort lige. Bønderne fra de to nabobyer Smidstrup og Højelt samt byens egne bønder erklærer sig tilfredse hermed. Ved ligningen af markskellet tillægges de to førnævnte byer Udsholts bidrag til Blistrup skolelod 11.232 alen til takst nr. 24[7]). Ved disse byers udskiftning er det så meningen, at et tilsvarende areal tillægges Blistrup. Et stykke »udygtig« jord langs stran-

den, på kortet området i nord begrænset af kystlinien og linien fra S til T, udlægges til et fælles overdrev. Landvæsenskommissionen mener dog, at de lodder, som får længst til overdrevet,

Udskiftningskort over Udsholt by i Blistrup sogn. Udskiftet 1786. Kombinationen af stjerne- og blokudskiftning er typisk for fremgangsmåden ved de nordsjællandske landsbyers udskiftning.

bør tage vederlag i anden jord i deres hovedlodder; men da alle bønderne ønsker part i overdrevet, bliver det derved. Landinspektøren foreslår dernæst, at 8 gårde skal blive liggende i byen og 4 hele og de 2 halve gårde bør udflyttes. Den ene halvgårdsbonde Hans Larsen, hvis gård var nedbrændt, har

fået anvist byggeplads i fællesvangen. Han skal derfor have sin lod sammesteds sammen med den anden halvgårdsbonde Peder Hansen. Foruden hovedlodderne tildeles 7 af gårdene hver en englod i Ørbjergsmosen, som på kortet grænser til det vestlige markskel samt til udlodderne D og I. Men da udlodden E efter landvæsenskommissionens mening ligger for langt fra denne mose, tillægges den i stedet den eng, som ligger i udlodden M, mod at denne får dobbelt lod i Ørbjergsmosen. Rørmosen, som ligger mellem byen og Ole Clausens lod D, forbliver på bøndernes anmodning i fællesskab. Endelig bestemmes vejene, og landinspektøren lover at afsætte huslodderne med 1½ td. land til takst 24 til hver.

Ved næste landvæsensmøde den 6. maj bliver taksationsforretningen fremlagt, hvori er anført: 1) jordens bestanddele 2) jordens nærværende værdi 3) jordens sande værdi og 4) hvormange år der behøves for at nå samme. Taksationsmændene har næppe været helt klar over deres opgave, da de overalt anfører jordens nærværende værdi som lig med dens sande værdi[8]). Bønderne er heller ikke tilfredse med taksationen og kræver en omtaksation, hvad der bliver dem tilstået med det forbehold, at en ny udskiftningsplan må lægges, hvis den nye taksation afviger meget fra den gamle.

Da den nye taksationsforretning fremlægges ved det tredie landvæsensmøde den 20. maj, viser det sig at være nødvendigt at ændre udskiftningsplanen på væsentlige punkter. Først og fremmest gøres gårdene lige i hartkorn. Ved den vestre udlod, altså Ole Mortensens lod, og 6 af de 8 indlodder gøres ingen forandringer. Hvilke indlodder det drejer sig om angives desværre ikke. De øvrige 6 lodder gøres til 7 hele lodder som følge af hartkornsegaliseringen. Desuden ændres huslodderne, således at de 4 huslodder, som var afsat på de 4 udlodder, der er medtaget i plan nr. 2, i stedet udlægges ved det østre markskel ved Ole Pedersens og Johannes Andersens lodder. Skulle de to nævnte bønder have afgivet jord direkte til de 4 udlodder,

ville deres jorder have fået en dårlig figur og Ole Pedersen have mistet al sin engbund. Huslodderne ses på kortet som en bræmme langs Ole Pedersens lod. Både landvæsenskommissionen og bønderne er tilfredse med den lagte plan og mødet kan hæves.

Den 24. maj kan udskiftningen endelig afsluttes. Efter at kommissionen har konstateret, at både gårds- og huslodder er afsat efter den lagte plan, og bønderne har erklæret sig tilfredse med udskiftningen, kan forretningen for så vidt sluttes. Dog bliver det vedtaget, at de 8 indlodder afgiver til de 4 udlodder, Jens Svendsens, Peder Hansens, Lars Andersens og Hans Larsens, hver 40 læs gødning over to år, samt at Lars Andersen og Jens Svendsen skal have 150 rdl. i bygningshjælp, de øvrige 120 rdl. hver. Endelig kan man uddele huslodderne. 4 aftægtsmænd får forlods jord, 4 af byens husmænd ønsker ingen jord, medens de øvrige 8 trækker lod om de resterende 10 lodder.

Loddernes uregelmæssige figur er det man lægger mest mærke til ved at betragte Udsholts udskiftningskort. Kun 3 eller 4 lodder kan siges at have en regelmæssig figur. At et så forholdsvis stort antal gårde skulle blive liggende i byen er vel skyld i, at den indre stjernes lodder har fået så upraktiske figurer. Loddernes størrelse afviger meget fra hinanden, selvom man ikke kommer op på de samme størrelsesforskelle som i Stenløse. Den største lod er med sine 68 tdr. land næsten dobbelt så stor som den mindste på 35 tdr. land. Bønderne i Udsholt får imidlertid samlet deres agerjord på et sted. Nogle har dog deres englod i Ørbjergsmosen, og alle har de part i overdrevet ved stranden og i Rørmosen. I denne henseende er det en for bønderne fordelagtig udskiftning.

Grønholt blev udskiftet i to tempi; 4 af byens gårde udskiftedes i 1777, medens de øvrige 6 først blev udskiftet 10 år senere. Desværre er udskiftningsforretningen til den første udskiftning gået tabt; landvæsenskontorets arkiv kan dog i nogen

grad afhjælpe denne mangel, ligesom både første og anden udskiftning er indtegnet på udskiftningskortet.

Grønholt bymark har en regelmæssig figur, men landsbyen ligger i den nordvestlige kant af denne. Det er bemærkelses-

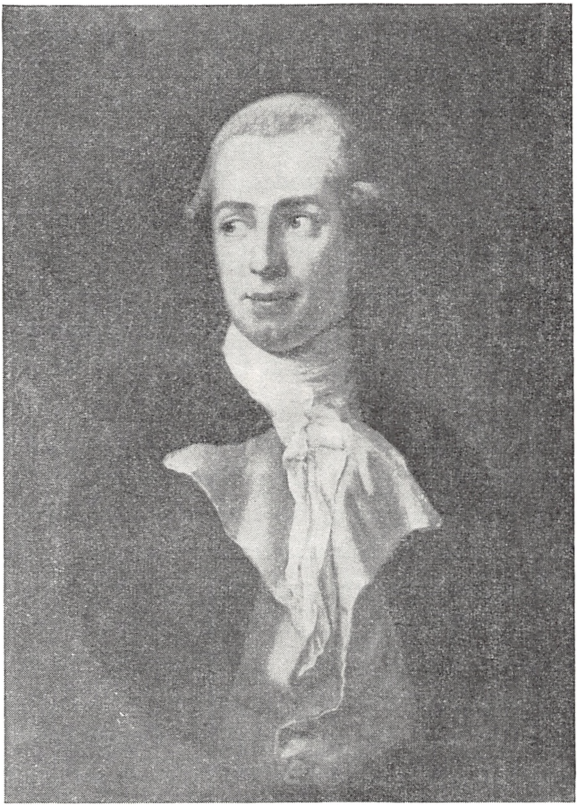

Greve Johan Ludvig Reventlow til Brahetrolleborg (1751–1801). Malet af Anton Graff. Frederiksborg Museet.

værdigt hvor lille en del af bymarken, der er under dyrkning. Størstedelen er begroet med skov eller opfyldt af moser, hvorimellem agerskifterne optræder pletvis.

I august 1776 ansøger 4 af Grønholts bønder om at få deres jorder »afdelt« i henhold til den kongelige forordning[9]). Byens

øvrige bønder sætter sig derimod. Det kommer til en formelig ansøgningskrig mellem de to parter[10], men næste forår er man dog kommet så vidt, at Rentekammeret beordrer landmåler Edinger til Grønholt for at opmåle de 4 bønders jorder, som ønsker udskiftning. I første omgang sætter de øvrige bønder sig imidlertid imod en opmåling, men efter fornyet ordre fra Rentekammeret kan landinspektøren den 18. oktober 1777 meddele, at han har tilendebragt opmålingen, samt at udskiftningen kan være færdig den 25. i samme måned, hvis amtmanden giver ordre til, at den skal påbegyndes. To dage senere kan de 4 bønder, som ønsker at blive udskiftet, meddele Rentekammeret, at deres naboer endelig har givet sig, idet de har lovet at udsætte »lægningen af rugsæden« en uge, så at udskiftningen kan afsluttes dette efterår[11]). Allerede dagen efter udsteder Rentekammeret ordre til Edinger om at foretage udskiftningen, men formodentlig for at sikre sig mod mere vrøvl i denne sag beder man ham tillige om at »sammenkalde samtlige bymænd og lade dem vidnefast skriftligt erklære sig, om de alle samtykker i, at udskiftningen af de 4 mænds, eller tillige af hele byens jorder, endnu førend rugsæden iværksættes«[12]). Dagen efter udmeldes taksationsmænd ved retten i Esrom[13]), og man må så antage, at udskiftningen er fuldført i løbet af den følgende uge. Hvad der nærmere er sket ved denne udskiftning kan kun delvis oplyses på grund af den manglende udskiftningsforretning. Sikkert er det dog, at kun de 4 bønder, som i første omgang havde ønsket det, blev udskiftet; af disse blev en gård, nemlig nr. 2, som beboedes af Peder Larsen, liggende i byen, medens de øvrige tre, nr. 4, 8 og 10, fik udlodder, endvidere at disse tre udflyttere fik vederlag for deres overdrevspart i hovedlodderne. Ved at betragte udskiftningskortet kan man dog komme lidt nærmere på begivenhederne ved den første udskiftning i 1777. På kortet er indtegnet delingslinier fra begge udskiftninger, dog således at den anden udskiftning er udført uden ændringer i den første. Ved at følge disse linier, kan man

se, at det er udmarken, d. v. s. de dårligst opdyrkede jorder, som er skåret fra til de 4 først udskiftede bønder. Desuden er disse tildelt meget store lodder. En stor del af disse er bevokset med skov eller mose. Den største lod har Niels Rasmussen på gården nr. 10 fået. Den omfatter bortset fra et lille hjørne mod vest hele Slettelsvangen[14]). Den egentlig dyrkede agerjord er dog af et meget beskedent omfang. Lod nr. 4 tilhørende Peder Nielsen, beliggende i den sydøstlige del af »Steenwærevangen«, indeholder nogenlunde samme areal agerjord, men dog knap så megen skovbevokset grund, som Niels Rasmussens. Den 3. udlod, Åge Nielsens nr. 8, er den mindste af de tre, men dens indhold af agerjord er dog af tilsvarende omfang. Den omfatter »Deelejorden«[15]) samt en mindre del af »Kirkevangen«. Endelig fik Peder Larsen på gård nr. 2 en indlod, som grænser op til nr. 10 og nr. 4 samt den del af landsbyen, som forblev i fællesskab.

Tilbage står nu problemet, hvorledes de øvrige 6 bønder rent praktisk ordnede sig efter den første udskiftning. Selvom hovedparten af den dyrkede agerjord, som lå rundt om byen, forblev i fællesskab, gik dog nogle af agerskifterne over til de udskiftede 4 bønder. I de nævnte agerskifter havde efter al sandsynlighed samtlige bønder agre. Til gengæld gav de udskiftede bønder afkald på deres agre i de åse, som forblev under det nye fællesskab. Kilderne giver ingen oplysninger om, hvorledes de 6 bønder, som forblev i fællesskab, ordnede det nye fællesskab, som var opstået ved udskiftningen. En omrebning og omdeling må imidlertid have været nødvendig for overhovedet at fortsætte med dyrkningen af jorden.

Inden den øvrige del af byen blev udskiftet, var dog to af de først udskiftede gårde nr. 10 og nr. 4 inddraget under den kongelige skov. Disse lodder bestod jo også hovedsagelig af skovbevokset grund.

Den anden udskiftning i 1787 frembyder ikke problemer af nogen art og skal derfor kun nævnes ganske kort. Den allerede

udskiftede jord bliver ikke inddraget i den nye udskiftning. Af de 6 gårde får de 3 ind- og de øvrige 6 udlodder; deres størrelse bliver nogenlunde ens, fra 35 til 40 tdr. land.

UDFLYTNINGEN

For at en udskiftning virkelig skulle være effektiv samt kunne danne grundlag for en forbedret dyrkningsmåde, var udflytning af en eller flere gårde i forbindelse dermed i de fleste tilfælde nødvendig. Når man undtager de ganske små byer på under 5 gårde, måtte en udskiftning uden udflytning føre til, at gårdene enten fik deres jorder på flere steder, eller at lodderne blev meget lange og smalle. I begge tilfælde betød det forøget arbejde med hegning samt dyrkningsmæssige vanskeligheder, især på grund af de lange afstande fra gården og til loddens yderste skel. Og i alle tilfælde ville det være vanskeligt at indføre driftsmæssige forbedringer, f. eks. det holstenske kobbelbrug, som krævede opdeling af jorden i 7–8 skifter.

Men udflytningen øgede vanskelighederne ved en udskiftning i ikke ubetydelig grad. Dels var der i mange tilfælde modstand fra bøndernes side mod udflytning. Denne medførte jo også uvægerligt et stort og besværligt arbejde, samtidig med at man måtte opgive fællesskabet med de andre bønder. Desuden krævede udflytningen en kapital, som bønderne på ingen måde selv kunne præstere, ja, for mange godsejere var kapitalmangel formodentlig en væsentlig hindring for gennemførelsen af sådanne driftsmæssige forbedringer blandt deres fæstere. Når man ser på udflytningen på krongodset i Nordsjælland, må man huske på, at det var et område, hvor især efter 1784 den fornødne kapital var til stede. I udskiftningsforordningen af 1776 stillede kongen årligt et fond på 1000 rdl. til rådighed for udflytningshjælp til »selvejere, proprietærers, eller andre lodsejeres bønder«. Til hver gård kunne ydes fra 50 til 100 rdl. i byg-

ningshjælp. Denne fond kunne imidlertid kun blive en dråbe i havet. Selv med den mindste angivne udflytningshjælp kunne det kun betyde, at 20 gårde kunne udflyttes om året. Til Veksø by, som bestod af 14 gårde og en anneksgård, foreslår regimentskriver Rosenquist en bygningshjælp af 80 rdl. til hver af de 8 gårde, som han mener bør udflytte, d.v.s. 640 rdl. til denne jævnt store by alene. Derudover fik udflytterne hjælp i form af skovudvisning, samt 2 års frihed for hoveri, skatter og landgilde. Dertil kommer så landmålerens løn for udskiftning og opmåling. I alt regner regimentskriveren med en udgift på 1291 rdl. for udskiftningen af Veksø[1]). I 1781-forordningen gentages bestemmelsen om at udsætte et vist fond til udflytningshjælp uden angivelse af beløbsrammen. Det nye fond ansattes til 12.000 rdl. årlig[2]), altså en meget væsentlig forøgelse af disse midler. Men først efter den lille landbokommissions nedsættelse skabtes der mulighed for udflytningshjælp i større stil gennem det kommissionen tillagte fond på 30.000 rdl. årlig[3]).

Den udflytningshjælp, man yder den enkelte bonde, bliver også væsentlig forøget under kommissionens virke, samtidig med at man også yder de bønder, som blev boende i landsbyerne, hjælp. Ved de tidlige udskiftninger var den udflytningshjælp, man ydede, afhængig af, hvor stor en hjælp regimentskriver og amtmand anså for nødvendig. I praksis var der dog ikke stor forskel på denne hjælp i de enkelte byer. I 1779 foreslår regimentskriver Rosenquist til hver af de 8 udflyttere i Uvelse by: bygningshjælp 80 rdl., udvisning af 60 egestolper samt 2 års frihed for landgilde skatter og hoveri[4]). Denne hjælp bevilges udflytterne i 1780[5]). Da Søborg i 1779 er bestemt til udskiftning, foreslår regimentskriver Badstuber en hjælp til de udflyttede bønder på 80 rdl., den nødvendige udvisning af egestolper samt 2 års frihed for skatter, landgilde og hoveri. Til Danstrups udflyttere foreslår regimentskriver Badstuber dog i 1779 kun en bygningshjælp på 40 rdl., men dog fornødne

egestolper og 2 års landgilde, skatte- og hoverifrihed[6]). Til Lillerøds 3 udflyttere mener regimentskriver Rosenquist, at en udflytningshjælp på 130 rdl., 60 egestolper eller 4 mk. pr. stolpe d.v.s. 40 rdl. samt 2 års frihed for skatter, landgilde og hoveri er nødvendig. Amtmanden mener dog, at bygningshjæl-

Tavle over hoveddøren på en gård i Fjellenstrup, Søborg sogn. Teksten lyder: Stor mægtigste Monark Kong (C 7) Tillige med Krone Prindts Frederich / som har saa vel op Retted dette udFløtnings verk Til Landets bæste / og Bundens Gaun Priis vere Kongens og Prindtsens Naun / Vi maa og ey Forglemme Grev Revendt Lou og Amtmand Leevetsouv som er / Landets gode Venner og seer og Paa dets Bæste Tak Skee dem alle sam / men og Lovet vere vor Gud Ammen MDCCXC (Nat. Mus. fot.).

pen bør nedsættes til 80 rdl.[7]). Hjælpen til udflyttere under kommissionens virke består af følgende poster: Den egentlige bygningshjælp 120 rdl., i dyre »langhalmsår« 20–40 rdl., til klining 10–15 rdl, 60 egestolper samt anden udvisning af mindre tømmer og frihed for skatter og hoveri i 1–2 år. Dertil kommer hegningshjælp, som udbetales med 2/3 af den sum, omkostningerne hertil takseres til for udflytterne og 1/3 for indboerne, og grundforbedringshjælp udbetalt efter samme principper. Desuden ydes en brøndhjælp[8]).

Betragter man udskiftningen af det nordsjællandske krongods under et, kan man sige, at udflytning er anvendt i stor udstrækning, selv i ganske små byer, hvor man skulle synes, at udflytning ikke var nødvendig. En undtagelse herfra danner de byer, som er blevet udskiftet uden landmålerassistance ved af retten

udmeldte mænd. Det drejer sig i begge amter om i alt 9 byer[9]), hvoraf den største bestod af 9 gårde; deraf blev dog de 5 byer omskiftet under kommissionens virke og af de 4, som blev ved den oprindelige udskiftning, var ingen på over 5 gårde.

Den langt overvejende del af landsbyerne i Frederiksborg og Kronborg amter blev imidlertid udskiftet med landmålerassistance. Dette er langt det interessanteste, da det giver indtryk af Rentekammerets praksis i sådanne sager; udskiftningsforretningerne skulle jo approberes af dette. De udflyttede gårdes procentvise andel af samtlige gårde i Kronborg amt i perioden inden 3/11 1784 var 33,9% og i Frederiksborg amt i samme periode 47,6%. For begge amter under et giver det en udflytningsprocent på 41,1. De tilsvarende tal for den periode, i hvilken den lille landbokommission havde ansvaret for udskiftningen, er for Kronborg amt 40,9, for Frederiksborg 48,9 og for begge amter under et 44,8%[10]). Der kunne imidlertid være store afvigelser fra landsby til landsby. Den største udflytningsprocent finder man i Langstrup, hvor 17 af 22 gårde eller 77,3% udflyttedes. Almindeligst var dog, at fra 1/3 til halvdelen af en bys gårde udflyttes. I Ammendrup udflyttede således 4 af 9 gårdmænd deres gårde, i Uvelse 8 af 17, i Skenkelsø 6 af 12, i Store Havelse 5 af 14 og i Pårup 4 af 8. Selv i meget små landsbyer finder udflytning sted. Af Hesbjergs 2 gårde blev den ene udflyttet, af Dønnevældes 4 de 2 og af Tågerups 3 den ene[11]).

Differencen i udflytningsprocenten mellem de to perioder er påfaldende lav, ikke højere end at forskellen i det benyttede materiale kan bære skylden herfor. Det i begge perioder lavere tal for Kronborg amt skyldes sikkert, at byerne her som før nævnt gennemgående var mindre end i Frederiksborg. Der var her flere byer, som kunne udskiftes uden udflytning. Under kommissionens virke er ikke sket nogen påfaldende ændring med hensyn til udflytning, en lille stigning i det forholdsmæssige antal udflytninger kan måske konstateres, men sikkert er det

ikke. Da der ikke findes noget sammenligningsmateriale af betydning fra andre egne af landet, er det umuligt at afgøre, hvorvidt antallet af udflyttede gårde afviger fra det øvrige land. Umiddelbart forekommer udflytningsprocenten dog høj.

Da bønderne i mange tilfælde var utilbøjelige til at flytte ud, kan det være interessant at se på, hvilke hensyn man tog, når man udvalgte de gårde, som skulle udflyttes. V. A. Hansen skriver i sin beretning om kommissionens virksomhed, at man udvalgte de bedst egnede til udflytning, således at man foretrak ung for gammel, sober for drikfældig etc. Hvor to var lige egnede, lod man ofte den, som blev boende i byen, yde udflytteren kontant erstatning[12]). Det var også i hovedtræk den fremgangsmåde, man fulgte. Gårdenes tilstand blev også taget i betragtning; det siger sig selv, at man hellere ville udflytte en brøstfældig end en velholdt gård. Havde en bonde en særlig god frugthave, kunne denne blive afgørende for, at han fik lov at blive boende i byen. Var to gårde sammenbyggede, lod man som regel den ene flytte ud for at mindske brandfaren. I Dageløkke fik tre bønder lov at blive boende i byen uden lodtrækning, den ene Søren Michelsen fordi han var gammel og svag, de to andre, unge Niels Nielsen og Hans Olsen fordi de beboede gode gårde. Dog måtte unge Niels Nielsen betale den udflytter, hvis frugthave han overtog, en kontant erstatning på 40 rdl[13]). I Øverste Torp måtte de 4 indboere afgive og udkøre gødning til 4 skpr. land til udflytterne hver[14]). 3 gårde fik lov at blive liggende i Langerød by »især for deres betydelige frugthaver«, og en af udflytterne fik lov at beholde sin frugthave i byen[15]). Ved Svestrups udskiftning tog man hensyn til »gårdenes bygnings beskaffenhed og beliggenhed for jorderne samt mændenes alder[16])«. I Lille Lyngby skulle en gård udflytte foruden de tre, som var brændt; man valgte »Peder Olesens, der næsten er faldefærdig, så meget mere da de andre gårde i byen alle er velbygde[17])«. Da Skenkelsø skulle udskiftes, foreslog landvæsenskommissionen, at Ole Nielsens gård skulle udflyttes,

da den »ligger alt for nær formedelst ildebrand ved hans nabo Peder Jensens gård[18])«.

Alt i alt har disse hensyn formodentlig gjort det lettere at formå bønderne til at flytte ud. En kontant pengehjælp, som en udflytter nok kunne trænge til fra naboerne eller en gødningshjælp, har sikkert fået sagen til at glide lettere; og det kan da også kun forekomme ret og rimeligt, at byrden ved udflytningen på denne måde blev fordelt på hele byen. En kontant erstatning for de frugthaver, som bønderne havde anvendt megen flid og bekostning på at fremelske, synes også meget rimelig og falder ganske i tråd med kommissionens bestræbelser for at fremme frugtavlen i de to amter. Hensynet til gårdenes bygningstilstand og deres beliggenhed for lodderne har vel også kunnet accepteres af bønderne.

HUSMÆNDENE OG UDSKIFTNINGEN

For husmændene bød udskiftningen på særlige problemer. Under fællesskabet var det almindeligt, at husmændene kunne få græsning til deres kreaturer hos bønderne enten mod et mindre vederlag eller som en villighed fra bøndernes side. Efter fællesskabets ophævelse blev der ikke plads til husmændenes kreaturer på bøndernes nye lodder, især da ikke hvis driftsmæssige forbedringer fulgte i udskiftningens kølvand.

Fra regeringens side var man opmærksom på problemet. I den store udskiftningsforordning af 23/4 1781 kom husmændene for første gang med i en særlig paragraf[1]). Som F. Skrubbeltrang fremhæver i sin disputats »Husmand og Inderste«, er forordningens husmandsparagraf meget vagt formuleret. I denne hedder det, at amtmanden og landvæsenskommissærerne »ved byernes udskiftning (skal) søge at overlægge og afgøre med lodsejerne, hvorledes dem (d.v.s. husmændene) en forholds-

mæssig græsning, imod hvad dem ved udskiftningen betages, efter enhver bys særdeles omstændigheder bedst og belejligst kan være at tillægge[2])«. Noget bestemt påbud om at husmændene ved udskiftningen *skulle* have nogen godtgørelse for deres andel i fællesgræsning indeholder forordningen altså ikke.

Når man studerer udskiftningen af det nordsjællandske krongods, kan man imidlertid få et udmærket indtryk af, hvorledes Rentekammeret på et område, hvor det havde frie hænder, førte husmandsparagraffen ud i livet og det formodentlig på en måde, som skulle tjene som forbillede for de private godser.

Husmændenes antal på de nordsjællandske krongodser var stort i forhold til gårdmændenes antal og i forhold til hartkornet langt større end i det øvrige Sjælland[3]). I Frederiksborg amt var der i 1785 955 husmænd og i Kronborg 1081 mod henholdsvis 633 og 694 gårdmænd[4]). Selvom man i Kronborg amt kunne trække et par hundrede fiskerhuse fra de egentlige fæstehuses tal, var husmændene stadig i stort overtal[5]). I denne forbindelse må man heller ikke glemme, at det opgivne tal kun omfatter de egentlige fæstehuse, som betalte afgift til jordebogskassen. Foruden disse fandtes indsidderhuse, hvis antal ikke er kendt. F. eks. var der i Asminderød foruden 11 fæstehuse 42 »fæsteløse huse[6])«. Forholdet mellem gårde og huse varierede desuden stærkt fra landsby til landsby[7]). I de byer, hvor husmændene var i stort overtal, var det naturligvis vanskeligere at skaffe husmændene »forholdsmæssig græsning«, uden at gårdmændene kom til at lide for meget derunder.

Inden udskiftningsforordningen af 1781 var udstedt, havde man søgt at skaffe husmændene en jordlod som erstatning for den græsning, de hidtil havde haft, ved udskiftningen af nogle nordsjællandske landsbyer. I sin redegørelse af 12. juni 1779 for hvilke byer, der har ønsket at blive udskiftet, tager regimentskriver Rosenquist husmændene med i sine forslag om, hvorledes udskiftningen kunne gennemføres i de pågældende byer. Forslaget drejer sig om 5 byer, Store Lyngby, Lillerød,

Lynge, Uvelse og Søsum. Store Lyngbys 18 jordløse huse mener regimentskriveren »ved samme udflytning, kunne blive tildelt hver 3 skpr. udsæd, enten på de udflyttede gårds- og haugepladser, eller andre steder i marken imod en bestemt afgift til

Kammerherre Heinrich von Levetzow (1734-1820), amtmand over Frederiksborg og Kronborg amter. Tegning af C. Löffler 1794. Frederiksborg Museet.

erstatning for den græsning, de mister ved udskiftningen. Amtmand Levetzow uddyber nærmere i sin anbefaling af regimentskriverens forslag, hvorledes han kunne tænke sig, man placerede huslodderne. Først og fremmest skal de ledige gårds- og havepladser uddeles til husmændene med 4 skpr. udsæd til hver. De som ikke kan få jord på denne måde, skal bonden«. På samme betingelser mener han, at Lillerøds ene, Lynges 21, Uvelses 21 og Søsums 32 jordløse huse kan skaffes

anvises jord på et nogenlunde belejligt sted samlet under et. Hvis man imidlertid ville give husmændene udflytningshjælp, ville det være belejligt, at tre huse lagdes i skellet mellem 2 udflyttergårde. Disse huse kunne så tildeles 4–6 skpr. land efter jordens bonitet[8]).

Allerede først på året 1779 kan man konstatere, at Rentekammeret ønsker, at husene i Frederiksborg og Kronborg amter tillægges nogen jord. Den 22. november 1778 var to huse i Esbønderup sogn brændt. Den 9. december 1779 indsender amtmanden regimentskriver Badstubers forslag til en bygningshjælp til de to husmænd, Christen Larsen og Ole Jensens enke, Inger Larsdatter, som denne kan anbefale til Rentekammerets approbation. Imidlertid udbeder Rentekammeret sig amtmandens betænkning, hvorvidt der til de to huse ligger nogen jord eller i modsat fald, om der kan skaffes de pågældende huse i hvert fald 4 skpr. land enten hvor de ligger eller ved at flytte dem. Man anser det nemlig for formålstjenligt, at husene i almindelighed og de kongelige i særdeleshed får tillagt nogen jord, hvor de endnu ikke har det. Den 3. april kan amtmanden svare, at de to nedbrændte huse kan få det omtalte areal på en bakke i Gribskov, mod at man ved Gribskov overdrevs deling fratager de kongelige stutterivange så megen jord, som det pågældende stykke bliver takseret til. Den 19. juli giver Rentekammeret ordre til udbetaling af den foreslåede bygningshjælp[9]), så de to huse kan opbygges på det udsete sted[10]).

Den 10. april 1779 meddeler Rentekammeret amtmanden, at Villingerød kan udskiftes af den landmåler eller landinspektør, der først bliver ledig, da man har bragt i erfaring, at byen ingen skov har på sine marker. Man udbeder sig dog hans betænkning om hvormange huse, der findes i byen, og hvor disse huse kan skaffes i hvert fald ½ td. land. I den anledning anmoder amtmanden regimentskriver Rosenquist om at forhøre sig hos bønderne, om de godvilligt vil afstå ½ td. land til hver af byens 14 husmænd mod reduktion i hartkornet. Samtlige bønder sva-

rede dog benægtende, »thi skulle det tillægges husmændene på belejligt sted, måtte dette ske nær byen af de allerbedste dyrkede jorder, som de ingenlunde kunne afstå«. Heller ikke var det muligt at overdrage husmændene et stykke udmarksjord. Dels kunne disse ikke være tjent dermed, dels kunne de selv heller ikke undvære denne jord. Den 4. maj må amtmanden meddele Rentekammeret, at alt er klart til at udskiftningen kan begynde, men at bønderne ikke er villige til at afstå jord til husmændene. Da de tre udflyttere imidlertid er meget ivrige for at få deres gårde opbygget denne sommer, har han beordret landinspektør Spärck at udskifte disse. Rentekammeret står imidlertid fast på, at husmændene skal tildeles jord. I en pro memoria af 22/5 1779 meddeler man amtmanden, at ingen udskiftning må finde sted, inden denne sag er bragt i orden, og at den iværksatte udskiftning af de tre udflyttere skal standses indtil videre. Allerede den 3. i næste måned kan amtmanden imidlertid oversende udskiftningskortet til Rentekammeret samt angive, at husmandsjorden kan udlægges ved siden af to udflyttergårde[11]). Husmandsjord blev altså udlagt trods bøndernes modvilje.

I regimentskriver Rosenquist indstilling til, hvilke byer, der kan udskiftes i året 1781, findes også forslag om jord til husmændene[12]). Der er dog her en ændring i forhold til 1779-indstillingen til ugunst for disse. Medens han i 1779 mente, at samtlige husmænd burde skaffes nogen jord, foreslår han i 1781, at husmændene bør tildeles 4–6 skpr. udsæds jord »for såvidt tilstrække kunne, når på enhver bondes lod blev afsat 6 skpr. udsædes jord mod en bestemt billig afgift til bonden«. Antallet af husmandslodder bliver altså her ikke gjort afhængig af husmændenes, men af gårdmændenes antal, selvom han tilføjer, at udflytternes ledige gårds- og havepladser bør anvendes til husmændene. Indstillingen omfatter Ude Sundby, Veksø, Lystrup og Lillerød. Antallet af gårdmænd og husmænd beløber sig i disse byer til henholdsvis 15 mod 27, 14 mod 21, 7 mod 21 og 8 mod 16, hvoraf de 14 dog var hartkornshuse. Selv med anven-

delsen af de fraflyttede gårds- og havepladser ville det være meget vanskeligt at skaffe alle husmænd jord efter den skitserede plan.

Det blev imidlertid den sidstnævnte plan, der fandt anvendelse i det praktiske udskiftningsarbejde. Den 6. marts 1782 indsender amtmand Levetzow regimentskriver Rosenquists redegørelse for, hvor mange huslodder der er afsat på de udskiftede byers marker i Frederiksborg amt[13]). Af denne fremgår det, at der indtil udgangen af 1781 er afsat 129 huslodder på de indtil da udskiftede byers jorder[14]). Går man tallene igennem by for by viser det sig, at der er afsat nøjagtig en huslod pr. gårdslod undtagen i Store Lyngby, hvor husloddernes antal er 1 færre, hvilket formodentlig skyldes, at byens 2 halvgårde har afgivet en huslod tilsammen. Da udskiftningsforretningen over Store Lyngby imidlertid mangler, kan det ikke nøjere efterprøves. Foruden de nævnte lodder agtede man at afsætte en del huslodder på de fraflyttede gårdspladser. Da det imidlertid af samme redegørelse fremgår, at der i de nævnte byer fandtes 184 fæstehuse[15]), ville det formodentlig være umuligt at skaffe alle disse en jordlod. Også i Kronborg amt afsattes huslodder på 4–6 skpr. land pr. gårdslod. På Husebys marker afsattes ved udskiftningen 1782[16]) en huslod for hver af dens 6 gårde; samme fremgangsmåde anvendtes ved Ørbys udskiftning i 1784[17]). Da Bregnerød blev udskiftet 1783, udlagde man 4 halve huslodder på 3 skpr. land svarende til byens 4 halve gårde[18]).

Imidlertid blev tilbudet om jord kun benyttet i meget ringe omfang af husmændene. Den 1. september 1784 indberetter regimentskriver Rosenquist til Rentekammeret, at 10 huse er »approberet eller forestillet til opbyggelse på afsatte husmandslodder i marken[19])«. I Kronborg amt er resultatet endnu mere pauvert. Regimentskriver Badstuber må samme år melde, at »endskønt der næsten i enhver udskiftet by er afsat en husplads på enhver gårdslod, så har dog ingen endnu indfunden sig til at

at bygge derpå eller på de udflyttede gårds- og haugepladser, undtagen en eneste afbrændt husmand, nemlig: Hans Torkildsen i Ammindrup, der har opbygt det afbrændte hus på en husmandslod nær ved byen og fået hjælp dertil 10 rdl. samt frihed for den sædvanlige husafgifts svarelse i 2de år[20])«. Ganske vist havde endnu 6 husmænd[21]) anmodet om huslodder inden landbokommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter blev nedsat, men det ændrer dog ikke ved det almindelige indtryk, at husmændene i de to amter kun i meget ringe omfang har benyttet sig af tilbuddet om jord. En del af husmændene har nok slet ikke været interesseret i at få jord, nogle har forgen, kan man følge dels gennem den lille landbokommissions andre har drevet håndværk ved siden af at være husmænd, og har derfor ikke været så afhængige af den græsning, de kunne få til deres kreaturer. Endelig måtte en husmand for at få den rette nytte af sin lod i de fleste tilfælde udflytte sit hus på denne. Selv med en bygningshjælp fra den kongelige kasse kunne det være vanskeligt nok. Hvad der for gårdmanden var et møjsommeligt arbejde, måtte for husmanden være en næsten uoverstigelig vanskelighed, da denne jo manglede den førstes ressourcer af tjenestefolk, trækdyr o.s.v. Husmanden ønskede vel lige så lidt som bonden at flytte bort fra landsbyfællesskabet, og måske er uvilligheden fra bondens side til at afgive jord til husmanden gået ind i hans overvejelser. Bonden var jo samtidig hans arbejdsgiver.

Da landbokommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter blev nedsat den 3. november 1784, blev spørgsmålet om husmændenes stilling efter fællesskabets ophævelse taget op pånyt. I kommissionens forestilling af 28. januar 1785 hedder det, at husmændene »altid burde tildeles så megen jord, at de kunne holde deres ko og små kreaturer, hvortil de vil behøve 4 tdr. land af middel sort«. Husmændene skal helst ikke tillægges de sletteste jorder, men hvis det skulle være belejligst at give dem disse, bør der gives hjælp til at sætte jorden i tilbørlig

drift. »Gribes de ikke således under armene, ville de komme i største forlegenhed for at erhverve det de trænger uundværligen til«. I de allerede udskiftede byer vil man skaffe husmændene mere jord end de få skæpper, de hidtil har fået »men som langt fra ikke er tilstrækkeligt for at forsyne dem med det fornødne«. Kommissionen foreslår, at husmændene her skaffes jord på overdrevene eller ved gårdsnedlæggelser[22]). Desforuden ønsker man, at »husmændenes antal sættes i et rigtigt forhold til gårdbeboernes« ved at flytte husmænd fra byer, hvor disses antal er for højt, til byer, hvor det er for lavt[23]).

Hvorledes husmændene i praksis blev stillet ved udskiftninder[37]). I Vejby havde kun 5 af byens 29 husmænd ønsket husårlige indberetninger til Rentekammeret, dels ved at gennemgå udskiftningsforretningerne, som især giver oplysninger om, hvorvidt husmændene ønskede at erhverve de nu betydeligt større lodder.

I løbet af 1786–87 var man kommet frem til en fast plan for husloddernes afsættelse i de udskiftede landsbyer. På hver gårdslod afsattes en huslod på 3–4 tdr. land middeljord. Man tager altså også under kommissionens virke større hensyn til, hvad man mener, bønderne kan tåle at miste af jord, end til husmændenes behov. Bygningshjælpen til de husmænd, der vil flytte ud på lodderne, afviger også kun lidt fra praksis inden 1784[24]). Samtidig indskærper man, at de nye huslodder skal forbeholdes »de virkelige jordebogshusmænd« »fremfor aftægts mænd og unge karle« undtagen, hvor specielle forhold kunne gøre en undtagelse nødvendig[25]). Denne bestemmelse havde nemlig vist sig at være yderst påkrævet. Af indberetningerne fra regimentskriverne 13. januar 1787 om husloddernes uddeling fremgår det, at de ikke altid kom de jordløse husmænd til gode. I Nørre Herlev i Frederiksborg amt var 8 huslodder blevet uddelt inden 13. januar 1787, deraf var de 7 gået til aftægtsfolk, hvoraf ingen var under 68 år, og den ottende til en »ungkarl« på 14 år. Slet så galt var det dog ikke

i Freerslev, hvor 11 huslodder var uddelt, der havde dog 4 husmænd fra byen fået lodder, en gik til en 14-årig, der dog allerede var indtegnet til hus, medens de øvrige 6 lodder var blevet tildelt aftægtsfolk. I andre byer, hvor husmandslodder var uddelt, gik hovedparten til husmænd, selvom en og anden »undertægtsmand og -kone« dukker op. I Store Lyngby møder man en »ungkarl« på 5 år, som er blevet tildelt en huslod; regimentskriveren tilføjer dog, at den unge husmand stadig bor hos faderen[26]).

Ved omtrent samtlige udskiftninger under kommissionens virke blev der afsat en huslod pr. gårdslod. Kun i to byer[27]) mente man det forsvarligt at udlægge to huslodder pr. gård. Ganske få byer blev helt fritaget for huslodder på grund af deres ringe hartkorn[28]). Loddernes størrelse var 1½ td. land til takst 24, hvad der i flademål kunne løbe helt op til over 7 tdr. land. Det almindelige var dog 4–5 tdr. Ved størstedelen af udskiftningerne afsattes en huslod på hver gårdslod[29]), men at afsætte alle huslodderne samlet som oftest ved markskellet er heller ikke ualmindeligt[30]), og endelig bliver husloddernes afsættelse i nogle tilfælde udskudt til overdrevsudskiftningen, for at de senere kan udlægges der[31]).

Blandt husmændene synes der afgjort at være større interesse for de meget større huslodder, som afsættes under kommissionens virke. Således kan den lille landbokommission i sin indberetning om sit virke i 1789 meddele, at 56 husmænd i det forløbne år har opbygget deres huse på lodderne. Samtidig indstiller man dog, at bygningshjælpen suppleres med et års frihed for afgift af hus og jord, hjælp til anskaffelse af træværk samt en brøndhjælp, »da det falder amternes husmænd, som i almindelighed er fattige, meget vanskeligt med den hidtil tilståede liden bygningshjælp, at udflytte deres huse[32])«. Allerede året efter er tallet af udflyttede husmænd steget til 118[33]), og i sin sidste indberetning kan kommissionen melde »at der er givet jord til ligeså mange husmænd, som der er gårdslodder og ved

den lejlighed er en del nye huse blevet opbygget, og en del er etablerede på de fraflyttede gårdspladser i byerne[34])«. Ikke alle husmænd, der ønskede det, fik dog en huslod ved udskiftningen. I Græse trak 22 husmænd lod om de 13 huslodder, der var blevet tilbage, efter at 2 lodder var udlagt til byens nye skole, og i Sundbylille meldte 10 husmænd sig som liebhavere til byens 8 huslodder[35]). Men heller ikke under kommissionens virke er alle husmænd interesserede i at få en jordlod. Ved Udlejres udskiftning i 1787 erklærede alle byens 6 husmænd ingen jord at ville have[36]). I 1790 var de dog kommet på bedre tanker, idet de ved en husuddelingsforretning trak lod om byens huslodmodentlig været for gamle til at give sig i lag med en jordlod, lodder ved byens udskiftning i 1786[38]); året efter mødte dog yderligere 13 ved en husuddelingsforretning for at få lodder. Da en af de husmænd, der havde fået jord i første omgang, frasagde sig sin lod på grund af alderdom, fik de 13 hver en huslod, og samtlige huslodder var dermed besat[39]). Kommissionens ide om at flytte husmænd fra byer, hvor de var i overtal, til byer, hvor de var i undertal, blev i enkelte tilfælde en realitet. Da Grimstrup blev udskiftet 1785, ønskede kun 2 af byens 5 husmænd jord, hvorfor de øvrige 4 lodder 1787 uddeltes til husmænd fra »det Frederiksborgske distrikt«[40]). Ved husuddelingsforretningen i Ammendrup i 1789 fik 3 husmænd fra Højbjerg og 1 husmand fra Helsinge huslodder der i byen[41]). Da Oppe Sundby udskiftedes 1788 ønskede kun 6 af byens 15 husmænd en jordlod[42]). De 13 ubesatte lodder tilbydes derfor igen i 1790. Ved denne lejlighed bliver 12 af lodderne besat. 10 af byens egne husmænd er kommet på bedre tanker, desuden får 1 husmand fra Bonderup og 1 fra Ude Sundby jord. Den sidste huslod tildeles 1791 en husmand fra Ølstykke[43]).

Skal man gøre resultatet op af husmændenes stilling ved udskiftningen i Frederiksborg og Kronborg amter, må det i korthed være dette. Rentekammeret åbnede meget tidligt, endog førend de almindelige bestemmelser om erstatning for græs-

ningsret til husmænd i den store udskiftningsforordning af 1781, mulighed for, at husmændene kunne få en jordlod som erstatning for den græsning, de mistede ved ophævelsen af fællesskabet. Fra 1779 blev der ved udskiftningerne afsat 4–6 skpr. jord til husmændene pr. gårdslod. Husmændenes interesse herfor var imidlertid meget ringe. Først efter at de kunne gøre sig håb om bygningshjælp, tog nogle mod tilbuddet om jord. Efter den lille landbokommissions nedsættelse blev lodderne gjort større og mange husmænd meldte sig som interesserede. Ikke alle som ønskede det fik dog jord. I begyndelsen kunne aftægtsfolk og andre ikke egentlige husmænd få jord, men efter 1786 skete dette kun i undtagelsestilfælde. Bønderne var uvillige til at afstå jord til husmændene. Ved at lade aftægtsfolk få huslodderne, som det er tilfældet i Nørre Herlev, søgte bønderne sikkert at omgå bestemmelserne om jord til husmænd. De gamle mennesker kunne ikke antages at ville dyrke deres huslodder, og dermed blev jorden jo i bøndernes brug.

UDSKIFTNINGEN OG HOVERIET

For at en udskiftning kunne være effektiv, måtte de nye lodder så hurtigt som muligt forsvarligt adskilles fra hinanden ved grøfter eller gærder. Den dyrkningsmæssige fordel for bonden ved at få sin jord på et, to eller tre steder ville være meget ringe, hvis der var fri adgang for naboernes kreaturer, ja, følgerne ville vel blive endnu dårligere tilstande end under fællesskabet, hvor de dyrkede vange dog var frahegnet fællesvangen. Bestemmelser om hegn og gærder indtager da også en stor plads i udskiftningsforordningerne.

Man var imidlertid klar over, at den enkelte bonde ikke havde kræfter til alene at foretage dette arbejde samtidig med,

at han måske skulle udflytte sin gård og opdyrke de dele af sin nye lod, som måske inden udskiftningen slet ikke eller kun mådeligt var dyrket uden gødning. I udskiftningsforordningen af 1776 hedder det: »Vedkommende lodsejer, som enten vil udflytte en bondegård af byen eller behøver hjælp ved afgrøftningen til fællesskabets ophævelse, må uforment bruge sit gods' bønder til sligt arbejde efter rigtig omgang, siden det er billigt, at de bønder, som herudi bliver et år assisterede, igen engang går de andre til hånde med arbejde«. I forordningen af 24. april 1781 går denne bestemmelse igen. Kun er den splittet op i to paragraffer. En omhandler afgrøftningen, en anden udflytningen. Den sidste har dog den tilføjelse, at det ekstra hoveri kan pålægges såvel fæstere som selvejere.

Ifølge forordningerne af 1776 og 1781 havde kronen altså som lodsejer ret til at pålægge sine bønder ekstra hoveri som hjælp til andre bønders udskiftning. På det nordsjællandske krongods blev denne ret da også benyttet. Der skal her anføres nogle eksempler: Ved udskiftningen af Toelt by i Asminderød sogn blev det bestemt, at gård nr. 4 skulle udflyttes. I den anledning udfærdiger regimentskriver Badstuber et forslag om udflytningshjælp til gårdens beboer, som bl. a. omfatter »hjælp af omliggende bønder til materialiers transport, klining og grøfters gravning[1])«. I et forslag om hvilke byer, der 1781 kan udskiftes i Kronborg amt, forfattet af regimentskriver Badstuber, indgår bl. a. Saunte by i Tikøb sogn. Badstuber mener, at to af byens ti gårde bør udflytte, og blandt den hjælp, han foreslår til disse, er assistance fra de omliggende bønder til transport, grøftegravning m. m.[2]). I det hele taget indgår denne form for hjælp i regimentskriver Badstubers forslag om udflytningshjæip i Kronborg amt. For byerne i Frederiksborg amt udfærdiger regimentskriver Rosenquist lignende forslag. De indeholder dog aldrig hoverihjælp fra nabobønderne. At denne form for hjælp har været kendt og anvendt også i dette amt er dog sikkert. I 1776 var seks gårde brændt i Nejede i Alsønderup sogn. I den

anledning foreslår amtmanden, at samtlige byens 11 gårde bliver udskiftet og de seks nedbrændte udflyttet. Bønderne er imod planen og vil kun gå ind på en udskiftning mod at få tildelt understøttelse, der bl. a. omfatter hjælp fra distriktets bønder til gravning af grøfter. Udskiftningen bliver gennemført på trods af bøndernes protester og i en klage over denne oplyser en af bønderne, at han har fået 250 favne frit grøftet af sognene. I 1782 anmoder en af udflytterne i Skænkelsø, Ole Nielsen, Rentekammeret om hjælp fra de andre bønder til klining og indhegning af sin lod[3]). Man anmoder derfor amtmanden gennem regimentskriveren at sørge for den fornødne hjælp til Ole Nielsen og de andre udflyttere[4]). Hoverihjælpen har altså været anvendt i Frederiksborg amt, og det er da også herfra, at nogle klager fra bønderne over det forøgede hoveri, der fulgte med udskiftningen, stammer.

Det var imidlertid ikke alene hjælpen til de udflyttende bønder, som forøgede hoveriet for de øvrige. Det indgik nemlig også som led i udflytningshjælpen, at udflytterne blev fritaget for hoveri som regel i to år. Der findes utallige eksempler herpå i kildematerialet både fra Frederiksborg og Kronborg amter; her skal kun anføres et par enkelte. Til udflytterne fra Lynge by foreslår regimentskriver Rosenquist foruden en pengehjælp og udvisning af egetømmer to års frihed for skat, landgilde og hoveri[5]). Også udflytterne af Lystrup bliver indstillet til to års hoverifrihed[6]). Da Endrup by skal udskiftes, foreslår regimentskriver Badstuber en udflytningshjælp for tre gårde: Bygningshjælp på 80 rdl., udvisning af det nødvendige egetømmer samt to års frihed for skatter, landgilde og hoveri[7]). I 1779 har tre bønder af Villingerød ansøgt om at få deres gårde udskiftet af fællesskabet. I den anledning foreslår regimentskriveren, at hele byen bliver udskiftet ved samme lejlighed, samt at tre af byens ti gårde skal flytte ud. En del af den hjælp, han foreslår til de tre udflyttere, er to års frihed for landgilde, skatter og hoveri[8]). Foruden den direkte assistance, som bønderne i de kongelige

amter ydede udflytterne, måtte de formodentlig også påtage sig det hoveri, som disse blev fritaget for.

Øjensynligt er det øgede hoveri, som udskiftningen førte med sig også faldet nogle af bønderne for brystet. Den 1. juni 1784 klager seks bønder fra Frederiksborg amt – Povl Andersen, Peder Madsen, Lars Nielsen, Jørgen Rasmussen, Christen Pedersen og Anders Larsen – deres nød til kongen over det forøgede hoveri, »vi er så hårdt og stærkt bebyrdet med rejser og hoveri for udflytterne, thi i efteråret måtte hver mand med tre a fire bud af hver gård for Ølstykke, Stenløse og Ude Sundby udflyttere, og siden skove for dem, og nu i foråret at pløje og så, og nu at kline alt med trende bud af hver gård, så vi kan ikke få vores egne gårde reparerede eller vort arbejde gjort som vi skulle eller kunne, men alt både i pløje- og såtid tillige med andre tider må gøre hoveri til udflytterne«. Bønderne beder derfor om at måtte nyde lindring i det store hoveri[9]). Godt en måneds tid senere indsender tre bønder på Snostrup, Oppe Sundby og Ulsteche[10]) sognes vegne en pro memoria til Rentekammeret, hvori de klager over den øgede hoveribyrde. At »vi nu mere end sædvanligt over vores evne besværes med ugentligt arbejde til de udflyttende gårde ved omkringliggende byer i Frederiksborg amt, foruden den ellers os almindelige pålagte hoveri, så at det nødvendige arbejde ved vore egne gårde må lide derunder og vi tilsidst bliver ruinerede«. Bønderne har forelagt sagen for regimentskriver og amtmand, som imidlertid har forsikret, at de ikke kunne hjælpe dem; de anmoder nu Rentekammeret om »lindring og moderation«.

Som følge af de to klager udbeder Rentekammeret sig en redegørelse af amtmanden for, hvorledes det forholder sig med det øgede hoveri. Den 25. september foreligger den ønskede redegørelse. Han har i den anledning indhentet oplysninger hos regimentskriver Rosenquist, som giver følgende forklaring om hoveriet for udflytterne:

1. At 57 gårde for tiden er ved at blive udflyttet på Frederiks-

borg amt, og at de øvrige bønder må forrette hoveri og rejser for dem.

2. »At det ikke kan opdages, flere har besværet sig end de, der har underskrevet indbemeldte 2 klager«.

3. »At klagerne selv tilstår, at det ej er muligt, at udflytterne kunne udflytte sig selv«.

4. »At de ej heller kan udfinde noget middel, hvormed udflytterne kunne være eller blive de andre bønders hjælp foruden, imedens deres steder står under bygning med mindre det skulle ske ved en tilstrækkelig hjælp af den kongelige kasse«.

5. At de klagende bønder har måttet indrømme, at de kun har forrettet ni hånddage med en mand og seks spanddage. At dette hoveri er forrettet på bekvemme tidspunkter for bønderne, og at disse til gengæld er blevet fritaget for hoveri ved hovedgårdene på samme tid.

Og endelig 6. At klagerne har tilstået, at deres besværing kun har sigtet til »at forebygge videre udskiftning og udflytning på distriktet«.

Amtmanden mener på grundlag af denne redegørelse at kunne fastslå, at de foreliggende klager er uberettigede og derfor ikke bør tages til følge.

Regimentskriveren har tydeligvis taget bønderne grundigt i skole. Især deres tilståelse, at de kun havde klaget for at undgå videre udskiftning og udflytning, tyder på, at de har været hårdt trængt. Regimentskriveren på sin side har vel mistet tålmodigheden med de uvillige og genstridige bønder, som ikke forstod deres eget bedste, altså sådan som han opfattede det. Rentekammeret ville imidlertid ikke lade sig afspise med denne noget intetsigende forklaring, som egentlig ikke går ind på sagens realiteter. Den 30. oktober samme år udbeder man sig amtmandens erklæring om det angivne hoveri alene omfatter hjælpen til udflytterne, eller om det hoveri, som udflytterne er befriet for, også er indbefattet. I sidste fald bedes han anføre, hvor meget det omfatter for hver bonde. Og da amtmanden

oplyser, at de bønder, som har hjulpet ved udflytningen er fritaget for hoveri ved hovedgården, bedes han anføre, hvorledes dette hoveri er blevet delt, og hvor meget enhver bonde er blevet pålignet[11]).

Den ønskede erklæring fra amtmanden foreligger imidlertid ikke. Formodentlig er sagen blevet overgivet til landbokommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter, som blev nedsat fem dage senere, den 3. november 1784. I sin almindelige plan til reformerne på det nordsjællandske krongodsområde, tager den nemlig stilling til problemet.

At det imidlertid ikke blot var opsætsighed fra bøndernes side, når de beklagede sig over hoveriet, fremgår tydeligt af de betragtninger amtmand og regimentskriver fremfører, når de indstiller landsbyerne til udskiftning. Regimentskriver Badstuber slutter sin indberetning til amtmanden om hvilke byer, der kan udskiftes i 1781, med følgende betragtning: »Flere byers udskiftning tør jeg ikke dette år underdanigst proponere, efterdi distriktets bønder desuden har nok at forrette med grøfters gravning ved de forhen udskiftede byer. . .[12])«. Året efter er situationen den samme. Den 9. juli indstiller regimentskriveren til amtmand Levetzow, at Vejby i Vejby sogn og Toelt i Asminderød sogn må blive udskiftet dette år, da disse byers bønder »af begærlighed til at udskiftes af fællesskab begynder at udpine deres jorder ved at indeholde gødningen«. Badstuber anbefaler udskiftningen »endskønt dette distrikts bønder med de allerede skete og i begreb værende udskiftninger. . . såvel i dette som påfølgende 2de år har hoveri og arbejde nok, ja, mere end de kan bestride, formedelst andet tilstødende hoveri«. Det er derfor nødvendigt, at det »med bygningernes udflyttelse får at bero indtil der gives lejlighed dertil«. En uge senere får Kolsbæk tilladelse til udskiftning med samme forbehold. Hvad nødvendig udflytning af to gårde angår »så får det dermed bero, indtil bønderne fra sådant arbejde ved andre byer og andet hoveri kan få lejlighed dertil[13])«. Også i Frederiksborg amt sætter

hoverihensyn grænser for udskiftningen. I sin erklæring om hvilke byer, der kan udskiftes 1782, bemærker regimentskriver Rosenquist, at ikke flere end de nævnte byer kan undværes fra hoveriet[14]).

Den lille landbokommissions medlemmer var fuldt ud klar over, at det øgede hoveri, der fulgte med udskiftningen, dels ikke kunne bestrides af amternes andre bønder, dels ikke havde været tilstrækkeligt til at de nye lodder blev effektivt indfredet. I landbokommissionens forestilling til Rentekammeret om sit virke i 1786 og 87 hedder det om indfredningen, at »amternes øvrige bønder umuligen kunne overkomme så meget arbejde, helst da de fleste af de før kommissionens begyndelse udskiftede slet intet havde gravet omkring deres lodder«. Da bønderne imidlertid »ikke kunne få den fulde nytte af udskiftningen« uden en effektiv hegning, har man foreslået en kontant pengehjælp i stedet for hjælpen fra deres naboer, hvilket forslag er bifaldet ved kongelig approbation. Man foreslår derfor, at indboerne ydes en hjælp på 1/3 af de anslåede omkostninger til hegning og udflytterne 2/3 og denne hjælp udbetales »efterhånden som de med arbejdet, efter distriktslandinspektørens attest, avancerer[15])«. Man ville nok sikre sig, at pengene anvendtes efter deres bestemmelse.

Den i og for sig rimelige ordning, at bønderne skulle komme de nabogårde til hjælp, som blev udskiftet, for senere selv at få hjælp fra disse, viser sig altså ikke at være så fordelagtig, som man skulle tro ved første øjekast. Ganske vist ville en udskiftning i hvert fald i det omfang, det skete i Frederiksborg og Kronborg amter, ikke have været mulig, men med en kontant hjælp, således som det var tilfældet under kommissionens virke, ville man utvivlsomt være kommet en del videre. Det kan heller ikke afvises, at det forøgede hoveri, som udskiftningen førte med sig, kan have skabt uvilje mod selve udskiftningstanken blandt bønderne. Kommissionen giver da også bønderne indirekte ret i deres klager over udskiftningshoveriet, når den ind-

rømmer, at dette slet ikke ville kunne bestrides af dem. Ved at sætte en pengehjælp i stedet, således som regimentskriver Rosenquist allerede havde været inde på i sin redegørelse for udskiftningshoveriet, sikrer den en effektiv indhegning af bøndernes nye lodder, hvad der havde vist sig ikke at være muligt gennem hoverihjælpen.

REGERINGENS HOLDNING TIL UDSKIFTNINGEN FØR OG EFTER 1784

Den egentlige reformlovgivning for landvæsenet faldt efter statsomvæltningen i 1784. Dennes store betydning er ofte fremhævet i den landbohistoriske litteratur, selvom de praktiske reformer og her især udskiftningen har stået i skyggen af de mere ideelle reformer, først og fremmest stavnsbåndsløsningen. Ser man imidlertid på udskiftningen i Frederiksborg og Kronborg amter før og efter denne begivenhed, er der ikke tale om noget brud i krongodspolitikken. To meget væsentlige udskiftningsforordninger, fra 1776 og 1761, var Guldbergregeringens værk, og disse blev grundlag for udskiftningen i de to kongelige amter både før og under den lille landbokommission. Landbokommissionen af 1784 og dens arbejde for udskiftningen i Nordsjælland indgår i litteraturen om reformtiden som en forløber for det store reformværk, men ingen er klar over, at der forud for denne var sket et betydeligt antal udskiftninger, som ikke på noget væsentligt punkt adskiller sig fra den senere udskiftning. At kommissionen så føjer andre reformer til udskiftningen, betyder kun en videre udvikling af den linie, der allerede var lagt i Guldbergtiden.

Tager man udskiftningslovgivningen før 1784 i betragtning, kan det ikke undre, at man generelt kan sige, at Rentekammeret var positivt indstillet til fællesskabets ophævelse på de nord-

sjællandske krongodser. Ja, man udbad sig årlige indberetninger fra amtmanden om, hvilke byer, der i de to amter kunne udskiftes. At amtmanden så fortrinsvis foreslår de byer, der selv har ytret ønske derom, fratager naturligvis ikke Rentekammeret initiativet. Den 31. maj 1782 ansøger 3 bønder, nemlig Anders Hansen, Lars Jeppesen og Niels Johansen fra Bregnerød i Søborg sogn Rentekammeret om at blive udskiftet[1]), og den 3. august beordres landmåler Rathenburg til at opmåle byen, efter at man først har anmodet amtmanden om nærmere oplysninger om byens forhold. Imidlertid lader man det blive ved opmålingen det år; men da byens fire bønder i deres utålmodighed indsender yderligere to ansøgninger til Rentekammeret, giver man den 8. marts 1783 landmåler Goos ordre til at udskifte byen, såsnart årstiden tillader det[2]). Overhovedet viser man stor føjelighed over for bøndernes ønsker især ved de første udskiftninger. Da fire bønder i Grønholt i 1776 ansøger om at få deres jord for sig selv, bliver kun disse fire udskiftet, da det viser sig, at byens øvrige 6 bønder ikke ønsker nogen forandring[3]). Endnu tydeligere kommer Rentekammerets medgørlighed over for bøndernes ønsker frem ved udskiftningen af Skævinge i Frederiksborg amt. Den 24. juni 1776 søger 6 bønder fra Skævinge om udskiftning i henhold til forordningen af 1776, dog således at de kan blive boende i byen. Allerede tre dage efter protesterer de øvrige 16 bønder herimod, men hvis nogen »skulle imod formodning. . . få appetit til at flytte ud til markskel at bo, da var det ikke de øvrige beboere til stor hinder, og man fik da nærmere til markeskellet[4])«. Amtmanden stiller sig tvivlende over for de to ansøgninger; mener dog at forordningen giver den første medhold[5]). Han anser dog udflytning for nødvendig. Rentekammeret er stemt for en mægling mellem bønderne, idet det anmoder amtmanden om at foretage en åstedsforretning og forsøge at forene bønderne om en udskiftning. Desuden udbeder man sig forslag om, hvor mange gårde, der bør udflyttes samt den nødvendige bygningshjælp til disse. Kan en mindelig for-

ening ikke opnås, vil man tillade en udskiftning af de 6 ansøgere, hvis så mange af disse frivilligt vil udflytte, at hele byen senere kan udskiftes uden udflytning. Imidlertid indløber endnu en ansøgning om at forblive i fællesskab fra 5 bønder i Skævinge, og den 31. august må amtmanden meddele Rentekammeret, at samtlige bønder for ham har erklæret at ville forblive i fællesskab. Der sker derfor ingen udskiftning i denne omgang. Kun to år går imidlertid, inden to af de seks bønder, som i første omgang søgte om udskiftning, atter får lyst til at komme ud af fællesskabet og anmoder amtmanden derom[6]). På trods af de øvrige bønders protester anmoder Rentekammeret 4/7 1778 landinspektør Spärck[7]) om at tage til Skævinge for at opmåle og udskifte de to bønders jorder. At det går i orden denne gang skyldes formodentlig, at de to bønder nu er villige til udflytning og derfor bliver bevilget en udflytningshjælp. En måned senere har endnu en bonde fået mod på udskiftning og erklærer sig villig til at udflytte mod samme understøttelse som de to andre, og kun en halv snes dage går, inden landinspektør Edinger får ordre til den yderligere udskiftning. Imidlertid ønsker nu også præsten at blive udskiftet, og Rentekammeret meddeler amtmanden, at også han kan blive udskiftet af landinspektør Edinger, hvis denne får tid. Desuden melder der sig yderligere 2 bønder den 31. august, som ønsker udskiftning[8]), og som har indvilget i at flytte ud, og Edinger får ordre til også at udskifte dem. Endelig har endnu to bønder ved et åstedsmøde 27/10 fremsat ønske om at blive udskiftet. Edinger får derfor ordre om også at udskifte disse. Den 11. november kan han indsende kort og beregninger samt meddele, at udskiftningen er fuldført[9]). Endelig i 1780 bliver resten af byen udskiftet af landinspektør Ehlers, men dermed er sagen ikke afsluttet. Adskillige klager over de nye lodder indløber, som af Rentekammeret bliver taget op til undersøgelse. Det vil føre for vidt her at komme ind på de forandringer, som bliver foretaget i den anledning. Men kommissionen finder en omskiftning påkrævet i 1787[10]), hvor

udflytternes antal bliver forøget. Kun kan man sige, at Rentekammeret i denne sag i utrolig grad har rettet sig efter bøndernes ønsker.

Går man imidlertid nogle år frem i tiden, viser Rentekammeret sig knapt så eftergivende. Da præsten i Ølstykke, hr. Billeschou, forlanger sin jord udskiftet i 1781, må bønderne følge ham deri, skønt deres modstand mod udskiftningen er meget stærk[11]), og på samme måde går det Søborgbønderne, da en af disse ønsker udskiftning i 1789[12]). I et tilfælde står Rentekammeret meget fast på sit krav om udskiftning, nemlig når en eller flere gårde i en by er nedbrændt[13]). Formodentlig ud fra et økonomisk synspunkt. Når man regnede med, at gennemførelsen af udskiftningen kun var et tidsspørgsmål, var det naturligvis billigst og mest praktisk at udskifte den pågældende by og udflytte de nedbrændte gårde ved samme lejlighed.

Når alligevel et antal byer, hvorfra der vitterligt foreligger ansøgninger om udskiftning fra bønderne, først bliver udskiftet efter 3/11 1784, skyldes det praktiske vanskeligheder. Samtidig med landsbyudskiftningen i Frederiksborg og Kronborg amter, foregik en udskiftning af skovene sammesteds. Denne ønskede man at afslutte, inden man udskiftede landsbyerne, forsåvidt disse havde nogen skov på deres marker. Når Esbønderup ikke blev udskiftet i Guldbergregeringens tid, skyldtes det, at man ønskede at fuldføre Gribskovs udskiftning først[14]). Lillerøds udskiftning udskydes et par år af hensyn til skovudskiftningen[15]). Og når Rentekammeret skulle tage stilling til en bys ansøgning om udskiftning, indhentedes amtmandens erklæring, hvorvidt byen stod i nogen forbindelse med skovudskiftningen. Også hensynet til det øgede hoveri, der fulgte med udskiftningen, udskyder i nogle tilfælde udskiftningen nogle år.

I sin udskiftningspolitik støtter Rentekammeret sig i vidt omfang på lokaladministrationen. Amtmanden og især de to amters regimentskrivere sad inde med et lokalkendskab, som var uundværlig for at bedømme udskiftningens muligheder,

omkostningerne i forbindelse med denne o.s.v. Når en ansøgning om udskiftning indkom til Rentekammeret, sendte man den altid videre til amtmanden for at indhente dennes betænkning om sagen. Amtmanden lod dernæst som regel regimentskriverne som bøndernes nærmeste øvrighed og som dem, der havde det største kendskab til de lokale forhold, afgive deres betænkning om sagen, hvilken han indsendte til Rentekammeret med sin egen påtegning. Rentekammeret følger som regel disse indstillinger både i spørgsmålet, hvorvidt en udskiftning kunne foretages, og med hensyn til den hjælp som udflytterne kunne behøve. 1779 indstiller amtmanden Lynge til udskiftning[16]). Lynge bliver udskiftet den 13. november. Samme år beordrer Rentekammeret regimentskriver Rosenquist at udbetale udflytterne den hjælp, som er foreslået af amtmanden[17]).

Med nedsættelsen af landbokommissionen af 3. november 1784 er regeringens stilling til udskiftningen på forhånd klar; man ønsker en samlet plan for det nordsjællandske krongods. Dette står i modsætning til det noget tilfældige præg, udskiftningen havde under Guldbergadministrationen, som oftest ledet af bøndernes ønsker. Under kommissionens virke er det givet, at hele området skal udskiftes, hvad enten bønderne har lyst eller ej.

Den lille landbokommissions reformer omfatter imidlertid adskillige andre områder end selve udskiftningen. Landgilde-, hoveri- og tiendeafløsning, forbedring af skole- og jordemodervæsenet, overgang til arvefæste for blot at nævne de væsentligste områder[18]). Hvad der imidlertid står i direkte forbindelse med ophævelsen af fællesskabet mellem bønderne, er den iver, hvormed kommissionen forsøgte at lære bønderne moderne dyrkningsmetoder. Hvor Guldbergstyret overlod det til bønderne selv at få det bedst mulige ud af deres nye lodder efter udskiftningen, var man i den lille landbokommission klar over, at det ikke var tilstrækkeligt. I kommissionens forestilling til Rentekammeret af 15/4 1786 om sit virke indtil udgangen af

marts 1786 hedder det: »Ved udskiftning skaffes bønderne en fri rådighed, enhver over sin jord, og altså lejlighed til at forbedre sit agerbrug. Ved hoveriets formindskelse skaffes dem fornøden tid hertil og ved ejendoms meddelelse håber vi, at dem vil gives dobbelt lyst dertil.

Men med alt dette ville de dog med langsomme skridt gå frem til et fuldkommen agerbrug sålænge dem ingen kundskab gives om samme; og denne kundskab tror vi bedst meddeles dem a) med jævnlige mundtlige og efter deres begreber afpassede undervisninger og b) med eksempler allerhelst når de foretages af andre bønderfolk«. I det følgende udvikles det, hvorledes man har tænkt sig, at landinspektørerne i den tid, de arbejder på udskiftningen hos bønderne, skulle opmuntre disse til en forbedret agerdyrkning. For undervisningen stilles følgende program op: »At give jordene fornøden hvile eller afveksling af vækster, at inddele den i flere dele til en ordentlig drift, at aflede skadende vand og på vintersæden at gøre fornødne brakgrøfter eller vandfurer, at så rugen i betimelig tid, at harve især brakjorden bedre end hidindtil endog med jernharver, hvor behøves. Til den ende at holde færre, men stærke heste og derimod flere køer og stude, at lægge vind på større og bedre haver, på kløveravl, staldfodring og plantning af pile og andre nyttige træer, på godt sædekorn med meget mere«. Frivillighed til at prøve det nye lægger kommissionen stor vægt på, ligesom det er dens opfattelse, at eksempler på forbedret agerdyrkning er et meget væsentligt led i bøndernes undervisning. »Vi håber, at de (landinspektørerne) uden tvivl i enhver by vil finde i det mindste en eller anden forstandig og opmærksom bonde, som ved at følge deres råd vil forbedre sine egne vilkår og derved give naboerne det bedste eksempel til efterfølgelse«. Landinspektørernes arbejde følges op af kommissionen med gratis uddeling af kløverfrø og hvede, frugt- og andre træer, præmier for plantning af levende hegn og sætning af stengærder o.s.v.[19]). Landbokommissionens hovedsynspunkt er tydeligt nok, at uden

driftsforbedringer kan bønderne ikke få det fulde udbytte af udskiftningen. Disse forbedringer må man derfor lære bønderne helst gennem eksempler fra andre bønder.

BØNDERNES HOLDNING TIL UDSKIFTNINGEN

Når man vil studere udskiftningens historie, er et af de interessanteste problemer bøndernes holdning til denne så gennemgribende reform. Kun for et enkelt område forefindes en undersøgelse af udskiftningens historie, nemlig for det forhenværende Skanderborgske rytterdistrikt, som Harald Nielsen har behandlet i en artikel i Jydske Samlinger[1]). Da denne undersøgelse imidlertid næsten udelukkende er baseret på udskiftningsforretninger fra området, har de rent tekniske detaljer fået overvægten. Forfatteren forsøger dog at give et indtryk af bøndernes stilling til udskiftningen. På grundlag af de mange klager fra bønderne, kommer han til den konklusion, at disse alt i alt nærede uvilje mod udskiftningen og slutter sig dermed til den traditionelle opfattelse af dette spørgsmål. Bønderne på det tidligere Skanderborgske ryttergods var imidlertid selvejere og måtte derfor selv tage initiativet til udskiftningen af deres jorder. Det er et spørgsmål, om man ikke skal vurdere dette initiativ højere end de talrige klager, som indløber efter reformens indførelse. Klagerne kan måske snarere tages som udtryk for rethaveriskhed og trættekærhed end for en virkelig modstand mod selve udskiftningstanken. Enhver, der ved, i hvilken grad en strid om et markskel den dag i dag kan sætte sindene i bevægelse og skabe årelangt fjendskab mellem ellers gode naboer, vil kunne forstå, at en så gennemgribende reform som udskiftningen må have skabt tvistigheder af denne art og fået mange til at føle sig forurettede over de tildelte lodder. Set i

forhold til de forandringer, udskiftningen betød, må klagerne imidlertid synes små og betydningsløse. Initiativet til udskiftningen hos bønderne vidner om deres interesse for sagen. Klagerne efter udskiftningen skyldtes vel i mange tilfælde, at bønderne faktisk følte sig uretfærdigt behandlet, men det kan dog heller ikke udelukkes, at nogen klagede som forsøg på at forhale eller ligefrem forhindre udskiftningen.

Kilderne til udskiftningen af Frederiksborg og Kronborg amter giver et ganske godt indtryk af bøndernes holdning. Det er især i landvæsenskontorets arkiv, man finder materiale hertil. Naturligvis må man ikke overvurdere disse kilders anvendelighed. Bøndernes holdning, således som den fremtræder i ansøgninger om udskiftning og imod samme, vil naturligvis have et vist overfladisk præg, især da andre i de allerfleste tilfælde har ført pennen for dem. Om bøndernes egentlige motiver og overvejelser er det umuligt på dette grundlag at få noget at vide. Men man kan dog sige noget om bøndernes interesse for eller uvilje imod udskiftningen.

For det første foregik der som nævnt nogle få udskiftninger uden hjælp af landmåler, hvor som oftest 4 af retten udmeldte mænd foretog det fornødne til fællesskabets ophævelse. Den 26. august 1778 mødte for retten »Niels Andersen og Peer Jensen fra Horneby på egne og øvrige gårdbeboeres vegne og begærede af retten udmeldt 4 kyndige og forstandige dannemænd, som førstkommende mandag kunne møde hos dem i Horneby for at udskifte deres jorder af fællesskabet[2])«. Året før den 3. september mødte regimentskriveren ved fuldmægtig for retten »efter begæring af samtlige gårdbeboere i Bøtterup begærte af retten udmeldt 4 fornuftige og kyndige mænd, som kan opmåle og dele samtlige deres jorder, således at enhver af beboerne fik sin del for sig selv« og den 1. oktober bliver deres skriftlige forretning tinglyst[3]). Det er altså klart, at initiativet til disse udskiftninger er taget af bønderne selv. De har været positivt indstillet til udskiftningstanken. Et enkelt eksempel på at udskiftning er

foretaget af bønderne selv uden udenbys assistance, har man fra Ullerød, hvor byens 6 bønder har delt vangene imellem sig, således at hver 2 mand har fået en vang[4]). Også denne primitive form for udskiftning tyder på en tidlig næret interesse hos bønderne for denne reform. Overhovedet falder alle udskiftninger uden landmålerassistance på et meget tidligt tidspunkt, hvilket viser, at bøndernes interesse for udskiftning har været meget tidligt vakt.

Et noget fyldigere og mere nuanceret billede af bøndernes holdning til udskiftningen får man ved at gennemgå de byer, hvor udskiftningen er foretaget af en landmåler. I landvæsenskontorets arkiv findes talrige ansøgninger fra bønderne om at komme ud af fællesskabet. »Bonden Olle Nielsen i Skenkelsø forlanger sin jord for sig selv, når han kan få den lod ud for sin gård, som kaldes Holmen, hvis ikke vil jeg tage den yderste lod kaldet Tangen, for ikke at kaste lod med mine naboer, og der så jeg gerne, jeg kunne bekomme det stykke af lyngen, som løber ned mod søen til et led fra hjørnet af søen og så forlanger jeg 2 års frihed for skatterejser og hoveri, samt hjælp til at grave jorden ind med forsvarlige grøfter og hjælp til at kline og skaffe folk til gården og mere tømmer. Iøvrigt om landmåleren skulle komme uforvarendes i disse dage, jeg da kan vide, hvad hjælp jeg kan få til gårdens istandsættelse. Jeg forventer et nådigt svar med første«. Således lyder en pro memoria af 11/11 1779 til Rentekammeret fra en bonde i Skenkelsø. Efter den ubehjælpsomme skrift at dømme er brevet skrevet af ham selv.

Formuleringen af brevet tyder på den ene side på stor ukyndighed i formen, på den anden side endnu større selvbevidsthed, som meget dårligt stemmer overens med det traditionelle billede af den forkuede sjællandske bonde. Nu må hertil føjes, at Skenkelsø-bønderne var forholdsvis velstillede. I sin betænkning om Olle Nielsens ansøgning skriver regimentskriver Rosenquist: »Alle 11 er velhavende mænd, har smukke og velindrettede gårde, har anlagt sig store og med dobbelte og høje sten-

gærder indhegnede haver, hvor de aleneste af kommenavl årlig kan have omtrent 50 rdl.[5])«. Det var imidlertid kun få bønder, det var beskåret selv at kunne føre deres ansøgninger i pennen. De allerfleste er skrevet med øvet hånd, og formuleringen er da også præget af den rette ærbødighed over for Rentekammeret. Den 26. august 1779 ansøger Søren Megelsen og Niels Nielsen i Dageløkke om at få deres jorder udskiftet af fællesskabet »for at nyde den nytte deraf, som hans kongelige Majestæt allernådigst absigter«; de anmoder desuden om at få deres jorder fra deres gårde til markskellet, om at blive fri for at udflytte, samt at beholde deres græsningsret på overdrevet[6]). Året efter den 5. september foreligger en ansøgning fra Søren Laursen i Langerød, som i henhold til forordningen af 1776 ansøger om at få sin jord udskiftet. Han ønsker sin jord indhegnet for sig selv enten ved sin gård eller, hvor Rentekammeret måtte befale det, da de øvrige bønder er ligegyldige med hegningen[7]). I bøndernes ansøgninger er det som oftest ønsket om udskiftning, der fremsættes, men med det forbehold, at de kan blive boende i byen som hidtil. Dette gælder også Skærød i Ramløse sogn, hvor samtlige bønder den 11. juli 1784 ansøger om udskiftning, som de mener kan ske, uden at nogen behøver at flytte deres gårde ud fra byen. Grunden til, at de ønsker udskiftningen, er, at de har haft vanskelighed med at lukke gærderne til deres nabobyer, som alle er udskiftet[8]). Heller ikke bønderne i Borsholm mener at udflytning kan være nødvendig, da byen ligger midt i marken[9]); og bønderne i Esbønderup, fra hvilke der foreligger ikke mindre end tre ansøgninger, mener heller ikke at nogen udflytning kan være nødvendig[10]). Eksemplet fra nabobyer har undertiden fået bønderne til at ønske deres egne jorder udskiftet. I en ansøgning fra bønderne i Kolsbæk af 8/7 1782 hedder det, at de har set »frugten og nytten vore naboer høster og indsamler af fællesskabets ophævelse« og ønsker derfor selv at blive udskiftet[11]). Ufred på markerne er også en hyppig motivering for bøndernes ønsker

om udskiftning. Da Hans Nielsen fra Nørre Herlev den 30. juli 1782 ansøger om at få sin jord udskiftet, er begrundelsen, at hans naboer ikke vil holde fred[12]). To bønder fra Alsønderup, der 1778 indsender ansøgning om udskiftning giver samme begrundelse[13]). En del henviser til de »kongelige forordninger« i deres ansøgninger. Som allerede nævnt en bonde fra Langerød; men samme begrundelse bruger Morten Andersen fra Rørtang 1777[14]). og Peder Larsen, Peder Nielsen, Aage Nielsen og Niels Rasmussen fra Grønholt 1776[15]). Det har fra bøndernes side beroet på en fejltagelse, når de i deres ansøgninger om udskiftning påberåber sig udskiftningsforordningerne. Som ovenfor vist henvender disse sig alene til lodsejerne. Det viser dog, at de har haft kendskab til forordningernes indhold.

Det store antal ansøgninger om ophævelse af fællesskabet, er først og fremmest vidnesbyrd om lysten hos bønderne til at få deres jorder udskiftet. Dette er en meget væsentlig faktor, når man skal belyse bøndernes stilling til dette praktiske reformværk. Selv efter at den lille landbokommission var nedsat i november 1784, vedblev der at indkomme ansøgninger om udskiftning[16]). I nogle byer var det en enkelt eller to foregangsmænd, som tog initiativet, andre steder er det en landsbys samtlige bønder, som ytrer ønske om udskiftning.

Det var imidlertid ikke alle bønder i de to kongelige amter, som besad den fornødne fremsynethed til at ønske ophævelsen af fællesskabet. Den 3. september 1781 havde præsten i Ølstykke hr. Billeschou ansøgt Rentekammeret om at få sine jorder ud af fællesskabet, og den 15. samme måned gav Rentekammeret landmåler Juhl ordre om at begive sig til byen for i følge forordningen af 1781 at opmåle hele byens jorder. Bønderne frygtede åbenbart en almindelig udskiftning og tog deres modforholdsregler. Den 28. november beklager præsten sig i en pro memoria til Rentekammeret over bøndernes chikanerier. »Næste søndag efter at det var blevet dem bekendt, at byens jorder skulle opmåles, lod oldermanden by-

mændene sammenkalde, da man overlagde, hvo der samme dag ofrede mig til et bryllup, som her just var, skulle bøde 1 fjerding øl og nogle potter brændevin til de øvrige«. Præsten forklarer, at modstanden blandt bønderne er så stærk, fordi udflytning er nødvendig i forbindelse med udskiftningen[17]).

Også 7 af bønderne i Villingerød er først og fremmest imod udflytning, selvom også selve udskiftningen er dem imod. 1779 har 3 af deres naboer ansøgt om udskiftning, og de klager derfor deres nød for kongen i en pro memoria, hvori de forklarer, hvilke hindringer, der står i vejen for udskiftningen af deres by: Jorden er ikke sådan, at de efter udskiftningen kan få græsning til deres kreaturer, de har ikke part i noget overdrev, jorden kan ikke blive lige delt, da engene er fulde af moser og moradser, desuden ligger hele byens tørveskær i den ene vang, og endelig kan ikke alle lodder få vanding til deres kreaturer. Men hvis delingen ikke kan undgås, anmoder de om, at de, som har søgt om udskiftning må flytte ud[18]). Hvis udskiftningen viser sig uundgåelig, vil man dog forsøge at sikre sig mod udflytningen. Af to onder vælger de det mindste. Heller ikke bønderne i Lønholt mener, at deres jorder er egnet til udskiftning. Den 6. august 1784 bønfalder de kronprinsen, om at den plan, som er lagt til byens udskiftning, må blive omstødt, så de kan forblive i fællesskab. De har fremsat deres klage for amtmanden, der har »forsikret os om, at han på kongens vegne ville såvidt muligt være på hver mands bedste, som vi og tror. Mens dog har han måttet tilstå, da han i denne tid med stor strabasse har nøje efterset vore jorder, at han ej tror, at vi alle blev hjulpne dermed. . . Vi bønfalder da nu så meget ydmygelig at denne sag må blive omgjort på det vi dog kunne have brødet både til gamle, koner og mange små børn, der alle sukker[19])«.

Det mangler heller ikke på utilfredshed med udskiftningen, når denne er gennemført. Meget mod bøndernes vilje blev Nejede by udskiftet i 1776, da 6 af byens 11 gårde var brændt[20]). Oberlandinspektør Bugge karakteriserer bøndernes

holdning i en indberetning til Rentekammeret dateret 23. december 1776; »og må jeg underdanigst tilstå, at jeg anser det for umuligt at få dem fornøjede enten ved min eller nogen andens udskiftning, da der fra dem vel ej kan ventes andet end klager og besværinger«. Amtmanden er af samme formening i en beretning til Rentekammeret om et åstedsmøde, som blev afholdt i Nejede den 28. august. Her forklarer han, at »bønderne var nu alle af sådanne tanker, at fællesskabets ophævelse ville forårsage deres ruin«. Amtmand Levetzow anbefaler dog, at byen på trods af bøndernes modstand udskiftes og de afbrændte gårde udflyttes. Amtmanden anmoder Rentekammeret om assistance i denne sag »siden det vel ikke vil mangle, at bønderne som foruden dette befindes at være af en stridig og ufornuftig tænkemåde jo vil fremkomme med klagemål og besværinger; skulle der da reflekteres på samme, vil det ufejlbarlig have den følge, at den nyttige og højpriselige forordning om fællesskabets ophævelse bliver sat af sin virkning på det hele Frederiksborgske Distrikt«. Amtmandens formodninger gøres heller ikke til skamme. Allerede samme dag, som åstedsforretningen finder sted, indgiver bønderne en ansøgning til arveprins Frederik om at måtte forblive i fællesskab. Og i december indløber den første klage over udskiftningen. To bønder Søren Hansen og Andreas Olsen er utilfredse med de udmarkslodder, der er blevet dem tildelt. »Jeg græd og gik med min trætte kone og små børn fra asken og hjemmet ud til træerne og kaldte dem til vidne på vore suk«, beklager Søren Hansen sig og beder om at få sin gård med dens forrige tilliggender tilbage. Andreas Olsen beder om en ny udskiftning. Til vitterlighed anføres 4 bønder af Alsønderup og præsten Peder Lakier attesterer, at deres fremstilling af sagen er korrekt[21]). Denne har formodentlig ført pennen for de to, da brevet og attesten er skrevet med samme hånd. 4 år senere 1780 har man endnu ikke vænnet sig til forandringen. 5 bønder deriblandt de to ovennævnte ansøger atter om fornyet udskiftning[22]).

Det kunne naturligvis også være vanskeligt at klare sig for de bønder, som ved udskiftningen var blevet tildelt de dårligst dyrkede jorder. Det var ikke altid muligt for dem, når de to frihedsår var gået, at svare skatter og afgifter, ja at dyrke det nødvendige til livets opretholdelse. »Stene følte, O Konge, når ulykkelige slaver råbte, når den danske natur tit aftvungen, har forekommet Joramers trøst. På dødens dage, har halvguder selv skælvet og savnet. – Men umuligt skal vi 2de allerunderdanigst undertegnede, på denne dag gå tomhændede fra Christiansborg. Til kongens magasin skal vi yde 4 a 5 tønder havre og så meget igen har vi ikke til al vores arbejde. Beskedenhed forbyde os, med hæse skrig uophørlig at besvære Hans Majestæts gode kammer, men vore tomme lader og mavre lodder aftvinge os sukke, som intet uden håbet forsøde, og dagens fest gør heldige. Allerunderdanigst fodefaldende Hans Madsen og Jens Olsen udlodsbønder i Ramløse«. Dette bønskrift, der naturligvis ikke kan være forfattet af bønderne selv, blev indgivet i anledning af kongens fødselsdag den 29. januar. Samme dag indgiver de samme to bønder tillige med Jens Nielsen en klage til Rentekammeret over deres udlodder, som de ikke kan ernære sig af, men må købe fødekorn. Den 29. marts ansøger samtlige fem udflyttere fra Ramløse om at måtte forstrækkes med hver 6 tdr. byg og 6 tdr. havre til sædekorn, da de intet har selv. Den 13. april udbeder Rentekammeret sig amtmandens betænkning om de ovennævnte ansøgninger. Amtmanden indsender regimentskriverens betænkning desangående, som han selv tilslutter sig den 2. maj. Heri anbefaler regimentskriveren, at de 5 udflyttere bliver skænket såkorn, men at deres skatterestancer ikke eftergives dem. Endelig den 15/6 giver Rentekammeret regimentskriveren ordre til at forstrække de 5 udflyttere med det nødvendige korn[23]).

Der findes altså blandt de nordsjællandske bønder nogle, som er meget positivt indstillet til udskiftningen, og som selv tager initiativet til denne reform, medens andre på enhver måde

sætter sig imod denne. Når der fandtes repræsentanter for begge typer i samme by, førte det til en formelig ansøgnings- og bønskriftskrig. Et godt eksempel herpå er Grønholt i Kronborg amt, hvor de to partiers meninger står meget skarpt over for hinanden.

Den 21. august 1776 ansøger Peder Larsen, Peder Nielsen, Aage Nielsen og Niels Rasmussen af Grønholt by amtmanden om at få deres jorder udskiftet, idet de henviser til den kongelige forordning fra samme år. 12. september sender de en lignende ansøgning til Rentekammeret. De øvrige bymænd er imidlertid af en anden mening. Samme dag som de 4 ansøger Rentekammeret om udskiftning, klager 5 af de øvrige 6 Jens Hansen, Ole Larsen, Jacob Mortensen, Mogens Nielsen og Søren Larsen deres nød for kongen, og det er ikke blide følelser, de har tilovers for deres fremskridtsvenlige medbønder. De 5 har ikke villet give deres minde til udskiftningen, da de »indså jordens vanskelighed, at den var en udygtig skovgrund, som ikke kunne deles, hvortil vi kan skaffe hele Grønholts sogn til som vidner, og vi ved slig deling ville blive ruinerede«. De andre bymænd »søger derfor med denne ansøgning blot alene vores ruinering, thi de bryder dem ikke om, hvordan det går, når de kun får deres vilje fremmet med jordens deling og få os fattige mænd ruinerede, uagtet de har jord tilfælles med os, så at hvor vi har en god ager, har de ligeledes. . . thi skulle den ansøgning, som anførte mænd har gjort om jordens deling blive fuldbragt, ville det blive os umuligt at bestå vore jorder, men vi måtte da nødes til at forlade dem og med hustruer og børn gå at betle«. De anmoder derfor om tilladelse til »jorden at forblive i samme tilstand herefter som tilforn[24])«. Modstanderne lader det ikke blive ved den ene klage. I foråret 1777 sender de en klage med lignende indhold til Rentekammeret, og gentager ansøgningen til kongen efteråret 1777. De udskiftningsvenlige ser på deres side heller ikke med blide øjne på modstanderne. I en pro memoria af 20. oktober 1777 hedder det blandt andet, at deres

naboer har forsøgt »på alle mulige måder ved mange og løgnagtige forestillinger at tilintetgøre vores forønskte øjemed, snart som i foråret ved (at) indbilde vedkommende at sæden blev nedtrådt, hvorfor det måtte bero til efter høsten, og snart som er sket at gøre de(t) ugørligt formedelst rugsædens nedlæggelse«. Også landmåler Edinger, som bliver beordret til at foretage opmålingen, kommer til at mærke modstanden; i hans indberetning om hans forretninger i Grønholt hedder det, »at jeg den 23. kom til Grønholt by, hvor jeg straks tilsammen kaldede bønderne for at forespørge de øvrige 6, om de ville have deres jord afdelt for sig selv; hvorpå en af konerne, som mødte på hendes mands vegne, tog ordet og svarede, at de ikke ville have nogen opmåling, og at jeg skulle få nærmere ordre, hvorefter jeg skulle rette mig[25])«. Afgørelsen på sagen bliver, at de 4 får deres jorder udskiftet, medens de øvrige 6 får lov at forblive i fællesskab. Kun 7 år skulle imidlertid gå, før modstanderne kunne indse nytten af ophævelsen af fællesskabet. Den 6. september 1784 ansøger Niels Jensen og Jacob Mortensen af Grønholt om at blive udskiftet, hvoraf den ene er blandt dem, som var imod udskiftningen i 1776–77. »Uden dette at den bliver delt, at enhver kan få sin lod og den indhegnet har vi ingen nytte eller gavn af vores sure sved og arbejde, men i bund og grund mere ruineret og ødelagte[26]«. Først under kommissionens virke i 1787 bliver deres ønske opfyldt, idet resten af Grønholt by bliver udskiftet[27]).

Under den lille landbokommissions virke er bøndernes stilling til udskiftningen vanskelig at få øje på. I udskiftningsforretningerne fra denne periode spores ganske vist sjældent utilfredshed blandt dem, men det var jo også givet, at hele området skulle udskiftes, og bønderne har vel været klar over, at de ingen vegne kom med modstand mod reformen. Som ovenfor nævnt findes der også fra denne periodes første år nogle ansøgninger fra bønder om at få deres jorder udskiftet; men om noget nyt er der altså ikke tale, disse havde jo været almindelige

i Guldbergregeringens tid. V. A. Hansen skriver om bøndernes holdning i sin beskrivelse af kommissionens virksomhed: »Herved må jeg erindre, at bønderne på Frederiksborg og Kronborg amter i førstningen var ligesom andre, imod udskiftning og især imod udflytning; i de sidste år, derimod, har de næsten alle hertigen ønsket at blive udskiftet mellem mand og mand, og har ikke frygtet for at udflytte. . . Nu har udflytning på Frederiksborg og Kronborg amter vundet sådan ynde, at samtlige 6 bønder i en by, som kaldes Fjellenstrup, på Kronborg amt, erklærede sig alle ved udskiftningen til helst at ville flytte ud[28])«. Under kommissionens virke har bønderne åbenbart overvundet deres modvilje mod udflytningen. Men på det tidspunkt havde de jo også erfaringerne fra den tidligere periode at bygge på.

En sammenfattende karakteristik af bøndernes holdning til udskiftningen kan naturligvis ikke blive entydig. Man kan dog slå fast, at den traditionelle opfattelse, som går ud på, at bønderne alt i alt var vrangvillige over for det nye, ikke holder stik, når det drejer sig om de nordsjællandske krongodser. I Kampen om Landboreformerne skriver Edvard Holm om bøndernes holdning til udskiftningen: »Var bøndernes modstand imod forandringen størst, når de kunne frygte at blive udflyttede, så viste det sig kun alt for tit, at den hele forandring i og for sig var dem imod. De var i det mindste i Sjælland, tit for sløvede til overhovedet at kunne forstå, at de ville kunne have gavn af, hvad der påtænktes, de havde en ikke ganske unaturlig mistænksomhed imod alt, hvad der påbødes dem fra godsejernes side, og de gøs tilbage for det forøgede arbejde, som den hele omlægning gjorde nødvendig[29])«. Denne karakteristik dækker i hvert fald ikke bønderne på de nordsjællandske krongodser. Over 40% af samtlige byer i Kronborg amt og godt 23% i Frederiksborg kan med sikkerhed fastslås selv at have ytret ønske om at komme ud af fællesskabet i hele udskiftningsperioden fra 1771 til 1791. Dertil kommer, at en del bønder

kan have fået deres ønske om udskiftning opfyldt under kommissionens virke, uden at have været nødt til an indgive skriftlig ansøgning derom. Vel var bønderne i mange tilfælde uvillige over for at flytte ud, men dels findes der eksempler på, at bønder allerede i den første del af udskiftningsperioden frivilligt har tilbudt at flytte ud, og under kommissionens virke skulle i følge V. A. Hansen bøndernes uvilje mod udflytningen ganske være forsvundet. På den anden side var der også blandt nogle af bønderne modstand mod udskiftningen, selvom de tilfælde, hvor man kan vide noget sikkert om denne modstand ikke nær kommer op på ansøgningernes antal. Selvom mange af bønderne var interesserede i at få deres jord for sig selv, var der kun få som ville betale udflytningen som pris. At flytte fra byen ud til markskellet var naturligvis heller ingen spøg. Selvom kronen ydede en udflytningshjælp af penge og bygningsmaterialer og fritog bønderne for skat, landgilde og hoveri som regel i 2 år, så var der stadigvæk arbejdet og besværet, som skulle udføres af bonden selv, hvis man antager, at den ydede pengehjælp var tilstrækkelig, hvad den næppe har været. Jorden i bymarkens yderkanter var om ikke nødvendigvis egentlig af en ringere naturlig bonitet end de øvrige jorder, så dog langt ringere dyrket og som regel i meget slet gødningskraft. Den sparsomme naturlige gødning strakte kun til til de nærmestliggende dele af bymarken. Man må heller ikke undervurdere udflytningens rent psykiske konsekvenser. Mangen bonde er sikkert veget tilbage for at bryde ud af det sikre, tilvante fællesskab i sorg som i glæde, til daglig og fest.

KONKLUSION

Udskiftningens historie er indtil nu kun i meget ringe omfang gjort til genstand for studium. I de foreliggende landbohistoriske afhandlinger om reformtiden er man gået uden om

dette problem; man mangler derfor sammenligningsgrundlag, når man skal bedømme resultatet af landsbyudskiftningen i Frederiksborg og Kronborg amter.

I den foreliggende litteratur har man alene hæftet sig ved det udskiftningsarbejde, som blev foretaget af den lille landbokommission, men ikke været klar over, at dette arbejde allerede var i fuld gang, inden denne blev nedsat i november 1784. Ved et nærmere studium af landsbyudskiftningen i de to amter, har det været muligt at påvise, at knap 1/3 af landsbyerne i Kronborg amt og godt 1/4 i Frederiksborg allerede var udskiftet inden landbokommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter begyndte sit virke, samt at endnu flere kunne have været udskiftet, hvis ikke praktiske vanskeligheder var kommet i vejen, og hvis flere pengemidler havde været til rådighed for udskiftningsarbejdet.

I teknisk henseende står de tidlige udskiftninger ikke i væsentlig grad tilbage for de senere, udført under den lille landbokommissions auspicier. Det kan ikke påvises, at forholdsvis flere gårde blev udflyttet fra landsbyerne under end før kommissionens nedsættelse. Kun betød den nye taksationsmåde, som den lille landbokommission bragte i anvendelse, et fremskridt i forhold til den foregående periodes. Det viser sig også, at kun i meget få tilfælde har en omskiftning af de tidligt udskiftede byer været nødvendig. Foruden nogle få landsbyer, som var udskiftet ved af retten udmeldte mænd, fandt kommissionen det kun nødvendigt at udskifte en landsby, nemlig Skævinge, som var udskiftet af en landmåler. De rigeligere pengemidler, som blev stillet til rådighed for kommissionens reformarbejde, bevirkede, at udskiftningen af de resterende landsbyer kunne gennemføres meget hurtigt, samt at der blev ydet en større hjælp til den enkelte bonde. I perioden indtil 1784 fik udflytterne kun hjælp til opbygning af deres gårde; i den følgende periode blev ikke alene bygningshjælpen forøget, men suppleret med en hegnings- og grundforbedringshjælp, som både udflyt-

tere og indboere fik del i. Den første form for hjælp betød, at bønderne blev fritaget for det udskiftningshoveri, som havde sat grænser for, hvor hurtigt udskiftningen kunne gennemføres i perioden før landbokommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter blev nedsat.

Husmændenes stilling ved udskiftningen af det nordsjællandske krongods er tidligere blevet behandlet af F. Skrubbeltrang i bogen »Husmand og Inderste«. Heri udvikles, hvorledes landbokommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter ved udskiftningen sørgede for, at husmændene fik mulighed for at få en jordlod som erstatning for den græsning, de tidligere havde haft under fællesskabet. Dette havde imidlertid været tilfældet også inden dennes nedsættelse, ja, inden udskiftningsforordningen af 1781 var udstedt. Fra 1779 og fremefter afsattes ved udskiftningerne en huslod på 4–6 skpr. land pr. gårdslod. Ganske vist benyttede husmændene sig kun i meget ringe omfang af tilbudet om jord, men dette ændrer dog ikke regeringens initiativ i så henseende. Kommissionen fraviger ikke princippet med at afsætte en huslod pr. gårdslod, kun forøges loddernes areal til 1½ td. land til takst 24. Det er rigtigt, som det fremhæves i »Husmand og Inderste«, at husmændene også i begyndelsen af kommissionens virksomhedsperiode viste tilbageholdenhed med at tage imod den tilbudte jord, men i adskillige tilfælde er de dog et par år efter udskiftningen kommet på andre tanker og tager mod tilbudet, ja, i en del byer er der ikke et tilstrækkeligt antal lodder til de husmænd, som ønskede jord. Var det end ikke reglen, findes der dog eksempler på, at udenbys husmænd har fået tildelt huslodder, når byens egne husmænd enten var undertallige i forhold til gårdmændene eller ingen jord ønskede.

Den traditionelle opfattelse, at bønderne var uvilligt indstillet over for udskiftningen, således som det blandt andre af Edvard Holm fremføres i »Kampen om Landboreformerne«, holder ikke stik. Mange bønder på det nordsjællandske kron-

gods tager selv initiativet til denne reform enten ved at udvirke uvildige mænd udmeldt af retten, som skulle foretage udskiftningen, eller ved at ansøge Rentekammeret om at blive udskiftet ved en landmåler. Der var dog også blandt bønderne en del, som ønskede at forblive i de tilvante forhold, især var modstanden mod udflytning i forbindelse med udskiftningen stærk, men enkelte bønder gik dog frivilligt ind på at flytte ud.

Man kan således ikke sige, at der er nogen principiel forskel på landsbyudskiftningen før og efter landbokommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter. Heller ikke at den lille landbokommission var en nødvendig forudsætning for gennemførelsen af krongodsets udskiftning i de to amter, kun at den formodentlig har fremskyndet denne. Både før og efter 1784 var regeringen positivt indstillet til udskiftningen. I Guldbergtiden var Rentekammeret dog langt mere indstillet på at føje bønderne i deres ønsker, end det var tilfældet efter statsomvæltningen i 1784. Dette giver sig synligt udslag i, at medens man under kommissionen fulgte en samlet plan for udskiftningen, gik man i den foregående periode mere tilfældigt frem, idet man som oftest fulgte bøndernes ønsker om udskiftning.

NOTER

[1]) I det følgende er benyttet Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757–1919 I, 1936. – [2]) Dansk Biografisk Leksikon. – [3]) Landbokommissionen af 3/11 1784, journ. nr. 1. – [4]) Landbokommissionen af 3/11 1784, journ. nr. 20. – [5]) V. A. Hansen: Beskrivelse over de efter en kgl. Commissions Forslag på Frederiksborg og Cronborg Amter foretagne Indretninger. 1790. – [6]) A. F. Bergsøe: Geheime-Statsminister Greve Christian Ditlev Frederik Reventlovs Virksomhed. 1837. – [7]) Edvard Holm: Kampen om Landboreformerne. 1888. – [8]) Edvard Holm: Danmark-Norges Historie 1720–1814. VI, 1, 1907. – [9]) H. Rasmussen Søkilde: Landboreformerne og den danske Bondestands Frigørelse. 1888. – [10]) Hans Jensen anf. st. p. 117 f. – [11]) F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. 1940. p. 299–304. – [12]) Jens Holmgård: De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. Erhvervshistorisk Årbog 1954.

Området og dets karakter.

[1]) Landbokommissionen af 3/11 1784, journ. nr. 80. – [2]) F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste p. 300. – [3]) Beregningerne er foretaget på grundlag af oplysninger om landsbyernes gårdantal i udskiftningsforretningerne i MA og LAS samt i Rentekammerets landvæsenskontors journalsager (RA).

Oversigt over landsbyernes udskiftningstider.

[1]) Ved udarbejdelsen af de pågældende afsnit i Traps Danmark har den samling af udskiftningsforretninger, som findes på LAS øjensynligt ikke været benyttet. F. eks. anføres det blot, at Apperup i Tikøb sogn er udskiftet før 1785; i Frederiksborg amts arkiv findes imidlertid en udskiftningsforretning over Apperup bys jorder fra 1782, som mangler i Matrikelsarkivets samling. Det samme er tilfældet med Bakkebjerg i Blistrup sogn, som ifølge Trap er udskiftet før 3/11 1784, men hvis udskiftningsforretning fra 1782 findes i LAS. – [2]) De nævnte fortegnelser over byer udskiftet inden nedsættelsen af landbokommissionen af 3. november 1784 er formodentlig benyttet ved udarbejdelsen af årstallene for de nordsjællandske landsbyers udskiftning i Trap. Det angives hyppigt, at en landsby er udskiftet inden 3/11 1784. – [3]) Dette kildemateriale er ikke benyttet i Traps Danmark. – [4]) R. K. Relations- og resolutionsprotokol 1790 A. – [5]) I Trap anføres intet udskiftningsår for Mørdrup. Det skyldes formodentlig,

at landsbyen nu er blevet til Mørdrupgård. I 1708 bestod Mørdrup af 2 gårde (Jordebog over Frederiksborg amt, 1708, LAS). Ligeledes ved udskiftningen. Jvfr. bilag. – [6]) R. K. landv. Ktr. journ. litr. L nr. 219. – [7]) R. K. landv. Ktr. journ. litr. O nr. 325. – [8]) Landbokommissionen af 3/11 1784 journ. nr. 6. – [9]) Ifølge udskiftningsforretningerne foregår den alt overvejende del af udskiftningerne på dette tidspunkt. – [10]) R. K. landv. ktr. journ. litr. L nr. 219. – [11]) R. K. landv. ktr. journ. litr. R. nr. 133. – [12]) Landbokommissionen af 3/11 1784, journ. nr. 6. – [13]) De pågældende byer er Skævinge, Lynge, Ganløse, Store Lyngby, Uvelse og Alsønderup. – [14]) Se nedenfor p. 61–68. – [15]) R. K. landv. ktr. journ. litr. J nr. 245. – [16]) Ifølge forordningen af 1776 måtte en landinspektørs udskiftning af ager og eng højst honoreres med 8 sk. pr. 14000 alen², hvilket for 708 tdr. land giver ca. 59 rdl. – [17]) I Trap anføres Alsønderup som udskiftet 1777 og omskiftet 1789. Det sidste stemmer overens med den lille landbokommissions indberetning om sit virke i 1789. Hvad det første angår, kan det ifølge ovenstående ikke være rigtigt. Ved gennemgangen af kildematerialet optræder intetsteds året 1777, ja, regimentskriver Rosenquist skriver oven i købet i sin indberetning af 1/9 1784, at slet ingen landsbyer er udskiftet det pågældende år. Sandsynligvis beror det på en tryk- eller læsefejl. – [18]) R. K. relations- og resolutionsprotokol 1790 A. – [19]) R. K. landv. ktr. journ. litr. L nr. 219. – [20]) R. K. landv. ktr. journ. litr. R nr. 326. – [21]) Landbokommissionen af 3/11 1784 journ. nr. 6. – [22]) R. K. landv. ktr. journ. litr. M nr. 38. – [23]) R. K. landv. ktr. diverse. Indberetninger om forbedringer i landvæsenet. B. Frederiksborg m. fl. amter. – [24]) Udskiftningsforretning (LAS). – [25]) R. K. landv. ktr. journ. litr. O nr. 325. – [26]) R. K. landv. ktr. journ. litr. Ø nr. 227. – [27]) Se note 25. – [28]) R. K. landv. ktr. journ. litr. R nr. 335. – [29]) Udskiftningskort i MA. – [30]) Landbokommissionen af 3/11 1784, journ. nr. 2. – [31]) Landbokommissionen af 3/11 1784, journ. nr. 257. – [32]) I Traps Danmark anføres Nybo som udskiftet før 3/11 1784. – [33]) R. K. landv. ktr. journ. litr. V nr. 47. – [34]) Se note 30. – [35] Udskiftningsforretning over Nyrup by, Munkegårde og Toeltegården 1789. – [36]) Se note 30. – [37]) Se note 31. – [38]) Bilag til Kronborg Rytterdistrikts Birks justitsprotokol findes ikke i LAS. –[39]) Kronborg Rytterdistrikts Birk, justitsprotokol 1776–78. – [40]) I Traps Danmark anføres Havreholm som udskiftet før 1785. – [41]) Se note 30. – [42]) Se note 31. – [43]) R. K. landv. ktr. journ. litr. M nr. 6. – [44]) R. K. landv. ktr. journ. litr. U nr. 361. – [45]) Landbokommissionen af 3/11 1784, journ. nr. 2 og 257. – [46]) R. K. landv. ktr. journ. litr. R nr. 345. – [47]) R. K. landv. ktr. journ. litr. J nr. 245. – [48]) Kronborg Rytterdistrikts Birk, justitsprotokol 1778–81. – [49]) Se note 47. – [50]) I Traps Danmark anføres Skibstrup som udskiftet før 1785. – [51]) Se note 31. – [52]) R. K. landv. ktr. diverse. Indberetning om forbedringer i landvæsenet. B. Frederiksborg m. fl. amter. – [53]) Se note 46. – [54]) Se note 43. – [55]) Se note 48. – [56]) Se note 43. – [57]) Se note 48. – [58]) Landbokommissionen af 3/11 1784 journ. nr. 2 og 257.

– [59]) R. K. landv. ktr journ. litr. R nr. 335. – [60]) R. K. landv. ktr. journ. litr. M nr. 332. – [61]) Se note 48. – [62]) Se note 30. – [63]) R. K. landv. ktr. journ. litr. T nr. 520. – [64]) R. K. landv. ktr. journ. litr. U nr. 357. – [65]) R. K. landv. ktr. journ. litr. BB nr. 451. – [66]) I Traps Danmark angives intet udskiftningsår for Nakkehoved Huse. – [67]) R. K. relations- og resolutionsprotokol 1790 A. – [68]) I Traps Danmark anføres det, at Skov-Børstrup er udskiftet omkring 1789. – [69]) Se note 30. – [70]) R. K. relations- og resolutionsprotokol 1791 B. – [71]) R. K. landv. ktr. journ. litr. T nr. 495. – [72]) Udskiftningskort i MA. – [73]) Husuddelingsforretning i MA og LAS. – [74]) Se note 67. – [75]) Se note 70. – [76]) Udskiftningsforretning i MA. – [77]) Kronborg Rytterdistrikts Birk, justitsprotokol 1771–73. – [78]) Gl. Frederiksborg og Kronborg amter. Breve og dokumenter vedr. landvæsenet. – [79]) Se note 52. – [80]) Kronborg Rytterdistrikts Birk, justitsprotokol 1773–76. – [81]) Udskiftningsforretning i MA. – [82]) Se note 59. – [83]) Se note 48. – [84]) Se note 45. – [85]) Se note 39. – [86]) Se note 30. – [87]) Se note 31. – [88]) Se note 59. – [89]) Se note 48. – [90]) Se note 59. – [91]) R. K. landv. ktr. journ. litr. L nr. 224. – [92]) R. K. landv. ktr. journ. litr. L nr. 382. – [93]) Se note 48. – [94]) Se note 30. – [95]) Se nedenfor p. – [96]) Udskiftningsforretning i LAS. – [97]) R. K. landv. ktr. journ. litr. J. nr. 245.

Landsbyudskiftningens praktiske udførelse.

[1]) Generallandvæsenskollegiet udnævnte i 1768 to landvæsenskommissærer i hvert amt, som skulle bistå amtmændene ved det praktiske udskiftningsarbejde. Det blev bestemt, at den ene af dem ikke måtte være jordegodsejer. – [2]) V. A. Hansen op. cit. p. 16f. – [3]) Hvor intet andet er nævnt er som kilder benyttet udskiftningsforretninger i MA og LAS. – [4]) R. K. landv. ktr. journ. litr. V nr. 47. – [5]) R. K. landv. ktr. journ. litr. U nr. 83. – [6]) R. K. landv. ktr. journ. litr. S nr. 397. – [7]) Ved udskiftningerne under den lille landbokommissions virke lader man såvidt muligt landsbyerne bidrage med jord til den skole, hvorunder de hører, i forhold til hartkornet. Hvor dette ikke kan lade sig gøre, pålægges bønderne i stedet en pengeafgift. (Udskiftningsforretninger i MA og LAS). – [8]) Ved Udsholts udskiftning anvendes 4 af retten udmeldte mænd. – [9]) R. K. landv. ktr. journ. litr. E nr. 161. – [10]) Se nærmere herom p. – [11]) R. K. landv. ktr. journ. litr. F nr. 325. – [12]) R. K. landv. ktr. journ. litr. H nr. 316a. – [13]) Kronborg Rytterdistrikts Birk, justitsprotokol 1776–78. – [14]) Delingslinierne og skellinierne følger hinanden indtil Birkelsagre. – [15]) Navnet Deelejorden har formodentlig ikke noget med udskiftningen at gøre; det er snarere et stednavn jvf. Deele agre.

Udflytningen.

[1]) R. K. landv. ktr. journ. litr. R nr. 217. – [2]) R. K. landv. ktr. diverse. Sjællandske landv. ktr. Fortegnelser og beregninger vedrørende de gennem kontoret anviste regninger 1773–1800: Fortegnelse over de i årene 1781, 1782, 1783, 1784 og 1785 beordrede udgifter af det R. K. allernådigst

tillagte landvæsensfond af 12000 rdl. årlig. – [3]) Landbokommissionen af 3/11 1784, journ. nr. 20. – [4]) R. K. landv. ktr. journ. litr. L nr. 219. – [5]) R. K. landv. ktr. journ. litr. O nr. 325. – [6]) R. K. landv. ktr. journ. litr. M nr. 6. – [7]) Se note 1. – [8]) V. A. Hansen anf. st. p. 30 f. og 55–58. – [9]) Tikøb, Harreshøj, Bøtterup, Horneby, Hornbæk, Firhøj, Munkerup, Tibirke og Ullerød. – [10]) Tallene er hovedsagelig udarbejdet på grundlag af oplysningerne i udskiftningsforretningerne; kun enkelte byer, hvor andre kilder ikke har kunnet erstatte mangelen af disse, er ikke medtaget. Deres antal er dog så ringe, at det ikke skulle kunne ændre hovedresultatet i væsentlig grad. Se iøvrigt bilag. – [11]) Se bilag. – [12]) V. A. Hansen anf. st. p. 6. – [13]) Udskiftningsforretning 1786, MA. – [14]) Udskiftningsforretning 1783, LAS. – [15]) Udskiftningsforretning 1788, MA og LAS. – [16]) Udskiftningsforretning 1787, MA. – [17]) Udskiftningsforretning 1786, MA. – [18]) Udskiftningsforretning 1781, MA og LAS.

Husmændene og udskiftningen.

[1]) Angående tilblivelsen af 1781-forordningens husmandsparagraf se. F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste p. 290–99. – [2]) Schous forordninger. – [3]) F. Skrubbeltrang anf. st. p. 302. – [4]) Landbokommissionen af 3/11 1784 journ. nr. 80. – [5]) F. Skrubbeltrang anf. st. p. 301. – [6]) Udskiftningsforretning 1786, MA. – [7]) I Lystrup i Frederiksborg amt var der 7 gårdmænd, men 21 jordløse husmænd, i Skenkelsø 12 gårdmænd og 6 husmænd. I Søholm i Kronborg amt slet ingen huse, men i Vejby 17 gårde og 29 huse. – [8]) R. K. landv. ktr. journ. litr. L nr. 219. – [9]) Bygningshjælpen beløber sig til: Til fyrretømmer og langhalm 1 rdl. pr. fag hus, henholdsvis 7 og 8 rdl., henholdsvis 16 og 18 egestolper samt andet fornødent tømmer, eftergivelse af restancer og 2 års frihed for husafgifter. – [10]) R. K. landv. ktr. litr. L nr. 229. – [11]) R. K. landv. ktr. journ. litr. M nr. 6. – [12]) R. K. landv. ktr. journ. litr. R nr. 217. – [13]) R. K. landv. ktr. journ. litr. R nr. 217 og U nr. 297. – [14]) Redegørelsen omfatter Lillerød, Lynge, Uvelse, Nejede (på denne bys jorder er ingen lodder afsat, »formedelst ingen ordre desangående er indløbet), Store Lyngby, Skævinge, Skenkelsø, Søsum, Ganløse og Vridsløsemagle. Af de to sidstnævnte byer hørte kun henholdsvis 3 og 5 gårde under Frederiksborg amt. – [15]) Blandt disse huse findes nogle med hartkorn, det ser dog ikke ud til, at disse bliver stillet anderledes end de jordløse huse. – [16]) Udskiftningsforretning 1782, LAS. – [17]) Udskiftningsforretning 1784, LAS. – [18]) Udskiftningsforretning 1783, LAS. – [19]) Landbokommissionen af 3/11 1784 journ. nr. 6. – [20]) Landbokommissionen af 3/11 1784 journ. nr. 2. – [21]) R. K. landv. ktr. journ. litr. AA nr. 71 og 229–30. – [22]) Om disse forslags praktiske udførelse se F. Skrubbeltrang anf st. p. 302 f. – [23]) Landbokommissionen af 3/11 1784 journ. nr. 20. – [24]) Bygningshjælpen bliver: 20 rdl., 16 egestolper, 150 ellerafter, 6 egegrene og de fornødne tækkekæppe samt hjælp fra bønderne til skovning og materialers kørsel. – [25]) Landbokommissionen af 3/11 1784 kopibog bd. II. – [26]) Landbokommissionen af 3/11 1784 journ. nr. 230. – [27]) Borup og

Grimstrup i Frederiksborg amt. Udskiftningsforretninger i MA. – [28]) Nødebo, Bistrup, Asminderød, Gurre, Hesbjerg, Stenstrup. Udskiftningsforretninger i MA og LAS. – [29]) Se f. eks. udskiftningsforretninger over Lille-Esbønderup, Snostrup, Lille-Rørbæk og Kvinderup. MA og LAS. – [30]) Se f. eks. udskiftningsforretninger over Nyrup, Højelt, Kolsbæk og Gørløse. – [31]) Se f. eks. udskiftningsforretninger Horserød, Danstrup, Horneby m. fl. – [32]) R. K. relations- og resolutionsprotokol 1790 A. – [33]) R. K. relations- og resolutionsprotokol 1791 B. – [34]) Landbokommissionen af 3/11 1784, kopibog bd. II. – [35]) Udskiftningsforretning LAS. – [36]) Udskiftningsforretning MA. – [37]) Husuddelingsforretning LAS. – [38]) Udskiftningsforretning MA. – [39]) Husuddelingsforretning LAS. – [40]) Udskiftningsforretning MA. – [41]) Husuddelingsforretning LAS. – [42]) Udskiftningsforretning MA. – [43]) Husuddelingsforretning LAS.

Udskiftningen og hoveriet.

[1]) R. K. landv. ktr. journ. litr. Ø nr. 98. – [2]) R. K. landv. ktr. journ. litr. R nr. 217. – [3]) R. K. landv. ktr. journ. litr. M nr. 117. – [4]) R. K. landv. ktr. journ. litr. V nr. 47. – [5]) R. K. landv. ktr. journ. litr. L nr. 219. – [6]) Se note 2. – [7]) R. K. landv. ktr. journ. litr. Ø nr. 227. – [8]) R. K. landv. ktr. journ. litr. M nr. 6. – [9]) R. K. landv. ktr. journ. litr. AA nr. 150. – [10]) Må vel være Ølstykke. – [11]) Se note 9. – [12]) Se note 2. – [13]) R. K. landv. ktr. journ. litr. V nr. 363. – [14]) Se note 2. – [15]) Landbokommissionen af 3/11 1784 kopibog bd. II.

Regeringens holdning til udskiftningen før og efter 1784.

[1]) R. K. landv. ktr. journ. litr. N nr. 15. – [2]) R. K. landv. ktr. journ. litr. X nr. 461. – [3]) R. K. landv. ktr. journ. litr. E nr. 161 og F nr. 325. – [4]) R. K. landv. ktr. journ. litr. R nr. 326. – [5]) At bønderne søger om udskiftning i henhold til 1776-forordningen, samt at amtmanden henviser til denne, må bero på en misforståelse. I forordningen er der kun tale om, at lodsejere kan kræve deres jord udskiftet. Desværre tager Rentekammeret ikke principiel stilling hertil i sit svar til amtmanden. – [6]) Se note 4. – [7]) Udskiftningen foretages dog af landmåler Schønning, da Spärck er optaget andetsteds. Ordre derom til Schønning er dateret 18/7 1778. – [8]) Se note 4. – [9]) R. K. landv. ktr. journ. litr. J nr. 170. – [10]) Udskiftningsforretning, MA. – [11]) R. K. landv. ktr. journ. litr. V nr. 126. – [12]) R. K. landv. ktr. journ. litr. M nr. 6, P nr. 419, V nr. 444 og X nr. 203. – [13]) Dette er tilfældet i Nejede, Ammendrup, Annisse og Ramløse. – [15]) R. K. landv. ktr. journ. litr. P nr. 419. – [15]) R. K. landv. ktr. journ. litr. L nr. 219, R nr. 271 og 217. – [16]) R. K. landv. ktr. journ. litr. L nr. 219. – [17]) Se note 4. – [18]) Landbokommissionen af 3/11 1784. Diverse dokumenter. – [19]) Landbokommissionen af 3/11 1784. Kopibog bd. I og II.

Bøndernes holdning til udskiftningen.

[1]) Harald Nielsen: Oversigt over udskiftningen i det forrige Skanderborgske rytterdistrikt (1770–1820). Jydske Samlinger Ny række III. –

[2]) Kronborg Rytterdistrikts Birk, justitsprotokol 1778–81. – [3]) Kronborg Rytterdistrikts Birk, justitsprotokol 1776–78. – [4]) R. K. landv. ktr. diverse. Indberetninger om forbedringer i landvæsenet. B. Frederiksborg m. fl. amter. – [5]) R. K. landv. ktr. journ. litr. V nr. 47. – [6]) R. K. landv. ktr. journ. litr. AA nr. 181. – [7]) R. K. landv. ktr. journ. litr. R nr. 69. – [8]) R. K. landv. ktr. journ. litr. Ø nr. 323. – [9]) R. K. landv. ktr. journ. litr. L nr. 241. – [10]) R. K. landv. ktr. journ. litr. R nr. 419 og V nr. 361. – [11]) R. K. landv. ktr. journ. litr. V nr. 363. – [12]) R. K. landv. ktr. journ. litr. V nr. 415. – [13]) R. K. landv. ktr. journ. litr. J nr. 245. – [14]) R. K. landv. ktr. journ. litr. J nr. 333. – [15]) R. K. landv. ktr. journ. litr. E nr. 161. – [16]) F. eks. fra bønderne i Asminderød i december 1784, fra bønderne i Horserød i maj 1786 og fra bønderne i Freerslev i juni 1785 (landbokommissionen af 3/11 1784, journ. nr. 9, 176 og 43). – [17]) R. K. landv. ktr. journ. litr. V nr. 126. – [18]) R. K. landv. ktr. journ. litr. K nr. 272. – [19]) R. K. landv. ktr. journ. litr. Ø nr. 380. – [20]) R. K. landv. ktr. journ. litr. K nr. 293. – [21]) R. K. landv. ktr. journ. litr. M nr. 117. – [22]) R. K. landv. ktr. journ. litr. P nr. 299. – [23]) R. K. landv. ktr. journ. litr. X nr. 166. – [24]) Se note 15. – [25]) R. K. landv. ktr. journ. litr. F nr. 325. – [26]) R. K. landv. ktr. journ. litr. AA nr. 28. – [27]) Udskiftningsforretning 1787 i MA og LAS. – [28]) V. A. Hansen anf. st. p. 25 f. – [29]) Edvard Holm: Kampen om Landboreformerne p. 41.

BILAG

	Udskiftningsår	Antal gårde	Antal udflyttere
KRONBORG AMT:			
Asminderød sogn:			
Asminderød	1786–87	6 + p.gd.	3
Langstrup	1788	22	17
Endrup	1780	9	4
Dageløkke	1786	10	5
Øverste Torp	1783	5	1
Nederste Torp	1783	4	0
Danstrup	1787	8	4
Nybo	1781	4	0
Søholm	1789	8	5
Veksebo	1787	4	2
Langerød	1788	4	1
Roland	1786–87	2	0
Båstrup	1787	2	0
Højsager	1787	2	1
Toelt	1783	4	1
Tikøb sogn:			
Tikøb	1776	5 + p.gd.	0
Tikøb	1787	5 + p.gd.	2
Rørtang	1790	4	0
Nyrup	1789	5 + 1 selvejergd.	3
Munkegårde	nedlægges ved skovudskiftningen		
Reerstrup	1790	2	0
Lille Esbønderup	1787	4	1
Jonstrup	1789	5	2
Såne	1789	4	1
Harreshøj	1772	3	0
Plejelt	1785	12	4
Bøtterup	1777	5	0

	Udskiftningsår	Antal gårde	Antal udflyttere
Bistrup	1790		
Horneby	1778	9	0
Horneby	1788	9	2
Havreholm	mellem 23/2 1782 og 9/11 1784		
Stenstrup	1790	4	1
Holmegårde	1790	2	1
Hornbæk	1778?	4	0
Borsholm	1783	9	1
Saunte	1781	10	2
Horserød	1786	8	0
Skibstrup	1778	7	0
Apperup	1782	4	0
Gurre	1789	6	3
Esbønderup sogn:			
Esbønderup	1786	5 + p.gd.	2
Villingerød	1779	10	2
Saltrup	1787	4 + k.gd.	0
Søborg sogn:			
Søborg	1782–84	15	11
Dragstrup	1779	7	3
Ferle	1783	4	0
Firhøj	1777	2	0
Firhøj	1789	2	0
Munkerup	1778el.79	2	0
Munkerup	1891	2	1
Rødkilde	1789	2	0
Hesbjerg	1789	2	1
Nakkehoved Huse	1782	4	1
Bregnerød	1783	4	0
Strand-Børstrup	1789	2	0
Fjellenstrup	1789	6	4
Nellerup	1789		
Græsted sogn:			
Græsted	1778	6 + p.gd.	2
Græsted	1788		
Pårup	1789	8	4
Holt	1789	3	0
Dønnevælde	1789	4	2

	Udskiftningsår	Antal gårde	Antal udflyttere
Tulstrup	1789		
Hågendrup	1787	4	1
Strand-Esbønderup	1781	3	0
Alme	1787	15 + k.gd.	8
Mårum sogn:			
Mårum	1787	4 + a.gd.	0
Nellerød	1788	5	0
Ejlstrup	1789	5	2
Skov-Børstrup			
Kagerup	1789	4	0
Valby sogn:			
Valby	1788	15 + p.gd.	9
Slettelt	1779 ?	4	0
Slettelt	1789	4	1
Bannebjerg	1788	2	0
Hemmingstrup	1789	2	1
Aggebo	1789	1 (2 nedlagt)	0
Helsinge sogn:			
Helsinge	1782	9 + p.gd.	2
Ammendrup	1781	9	4
Nejlinge	1789		
Højbjerg	1788	6	1
Kæderup	1789	5	2
Lavø	1788	16 + k.gd.	9
Annisse sogn:			
Annisse	1784	20 + a.gd.	13
Huseby	1782	6	2
Ramløse sogn:			
Ramløse	1779	27	18
Skærød	1785	7	1
Ågerup	1785	6	1
Tågerup	1785	3	1
Tibirke sogn:			
Tibirke	1771 ?		
Tibirke	1837–40		
Tisvilde	1786	10	5

	Udskiftningsår	Antal gårde	Antal udflyttere
Vejby sogn:			
Vejby	1786	17	11
Mønge	1788	11	4
Ørby	1784	16	5
Unnerup	1788	4	1
Holløse	1787	19	10
Blistrup sogn:			
Blistrup	ingen udskiftning, kun præstegård.		
Udsholt	1786	14	6
Højelt	1788	8	3
Ludshøj	1781	3	0
Bakkebjerg	1782	4	0
Smidstrup	1789	6	2
Hesselbjerg	1788	4	0
Kolsbæk	1787	10	4
Nødebo sogn:			
Nødebo	1790	7	4
Grønholt sogn:			
Grønholt	1777	4	3
Grønholt	1787	6	3
Sørup	1786–87	3	0
Lønholt	1785	18	9
FREDERIKSBORG AMT:			
Nørre Herlev sogn:			
Nørre Herlev	1785	15 + a.gd.	9
Hammersholt	1788–89	9	4
Freerslev	1785	17	10
Lillerød sogn:			
Lillerød	1781	8	3
Børstingerød	1788–89	4	1
Lynge sogn:			
Lynge	1779	23 + p.gd.	8
Kollerød	1787	10	5
Uggeløse sogn:			
Uggeløse	1789–90	14	10
Lindholm	1789	2	0
Mørdrup	1789	2	

	Udskiftningsår	Antal gårde	Antal udflyttere
Vassingerød	1786–87	10	5
Bastrup	1789–90	9	6
Slangerup sogn:			
Slangerup	købstad indtil 1809		
Hørup	1789	7	2
Manderup	1788	3	1
Kvinderup	1788	7	2
Jordhøj	1790	6	3
Uvelse sogn:			
Uvelse	1779	17	8
Lystrup	1783	7	4
Gørløse sogn:			
Gørløse	1788–89	21	13
Borup	1786	4	1
Græse sogn:			
Græse	1789	15 + 2 k.gd. + p.gd.	10 + 2 k.gd.
Sigerslevvester sogn:			
Sigerslevvester	1790	13	6
Jørlunde sogn:			
Jørlunde	1783	12 + p.gd.	7
Påstrup	1787	2	1
Sundbylille	1789	8	2
Skenkelsø	1781	12	6
Sperrestrup	1789	4	0
Hagerup	1787	3	1
Ude Sundby sogn:			
Ude Sundby	1782	15 + p.gd.	9
Bonderup	1789	3	1
Oppe Sundby sogn:			
Oppe Sundby	1788	19 + a.gd.	13 + a.gd.
Snostrup sogn:			
Snostrup	1786	4 + p.gd.	2
St. Rørbæk	1787	9	4
Ll. Rørbæk	1787	5	1
Ølstykke sogn:			
Ølstykke	1783	16 + p.gd.	9

	Udskiftningsår	Antal gårde	Antal udflyttere
Udlejre	1787	8	4
Svestrup	1787	7	2
Stenløse sogn:			
Stenløse	1782	25 + p.gd.	17
Stenlille	1786	6	2
Søsum	1780	24	11
Veksø sogn:			
Veksø	1784	14 + a.gd.	8
Tjæreby sogn:			
Tjæreby	1787	3 + p.gd.	0
Ullerød	1774	6	0
Ullerød	1788	6	1
Harløse	1786–87	14	8
Alsønderup sogn:			
Alsønderup	1778–79		
Alsønderup	1789	9	0
Tulstrup	1789	8	3
Bendstrup	1789	5	
Nejede	1776	11	5
Skævinge sogn:			
Skævinge	1778	22 + p.gd.	8
Skævinge	1787	22 + p.gd.	14
Strø sogn:			
Strø	1786	12 + p.gd. + a. gd.	8
Strølille	1786	5	1
Sigerslevøster	1787	18	11
Lille Lyngby sogn:			
Lille Lyngby	1786	8 + p.gd.	4
Store Lyngby	1779	16	7
Meløse	1785	19	11
Ølsted sogn:			
Ølsted	1786	12 + a.gd.	6
Ubberup	1786	2	0
Lille Havelse	1785	5	0
Store Havelse	1785	14	5
Grimstrup	1785	3	0

Beretning om samfundets virksomhed 1966-67

Samfundets første udflugt i 1966 fandt sted den 18. juni og gik til det arkæologiske-historiske forsøgscenter i Lejre, der forevistes af initiativtageren til dette, mag. art. Hans Oluf Hansen. Foredragsholderen fortalte livfuldt om det betydningsfulde arbejde, som udføres på centret, og selskabet fængsledes i høj grad af hans fremstilling og studerede med interesse centrets forskellige anlæg. Besøget var begunstiget af et strålende sommervejr, så vi rigtig kunne nyde den pragtfulde natur.

Vejrmæssigt var man knap så heldig ved sensommerturen den 10. september. Denne gik til Birkerød kirke, der forevistes af pastor S. Melbye, som især beskæftigede sig med kirkens kalkmalerier. Dernæst fortsattes til Dronninggård, hvor formanden søgte at trodse det umilde vejr med nogle meddelelser om stedet og dets ejere, især Frederik de Coninck, men måtte afslutte sine betragtninger under kaffen i det nærliggende traktørsted. Turen afsluttedes med besøg ved Søllerødgård, Holtegård og Frydenlund, der demonstreredes af registrator ved Rigsarkivet Bjørn Fabricius. Blæsten var aftaget, men nu kom regnen til, dog selskabet tog det med vanligt godt humør, og man kunne afslutte en vellykket tur på Frydenlund i godt vejr.

Generalforsamlingen afholdtes mandag den 20. februar 1967 i foredragssalen på Frederiksborg slot under ledelse af viceskoleinspektør H. C. Rosted, Hørsholm.

Formanden indledte med mindeord over redaktør Erland Gribsø og amtsskolekonsulent L. C. Jensen, der i mange år havde virket som interesserede bestyrelsesmedlemmer, L. C. Jensen desuden som medlem af skriftudvalget. L. C. Jensen havde været meget aktiv på dette område, ikke mindst ved

udgivelsen af hjemstavnsbogen for Frederiksborg Amt. Han havde formidlet forbindelsen med amtets lærere og foranlediget, at hjemstavnsbogen i stor udstrækning anvendtes i skoleundervisningen. Han havde glædet sig til i sit otium at skrive om emner inden for amtets skolehistorie. Derefter aflagde formanden beretning om samfundets virksomhed og gav tillige meddelelse om, at der ved det kommende årsmøde i Dansk historisk Fællesforening ville foreligge forslag om oprettelse af en sammenslutning af de amtshistoriske samfund som sektion under DHF, som vort samfund altså ville blive medlem af. Formanden omtalte tillige DHF's publikationer, herunder især den lille håndbogsserie samt den planlagte historiske billedbog, som DHF vil udsende og hvortil man har bedt amtssamfundene om støtte i form af et tilskud på 1 kr. pr. medlem og en garantiforpligtelse ligeledes på 1 kr. pr. medlem. Bestyrelsen havde på samfundets vegne indgået disse forpligtelser. Endelig omtalte formanden planerne om oprettelse af et lokalhistorisk institut ved Københavns Universitet med lokaler på landsarkivet i København, ligesom han rettede en tak til bogtrykker Oswald Terkelsen for mange års godt samarbejde, der nu var afsluttet, da Terkelsen havde ophørt med sin virksomhed. Formandens beretning toges til efterretning.

Kassereren forelagde dernæst regnskaberne for årene 1963–64 og 1964–65, der balancerede med henholdsvis 27.559,19 kr. og 24.076,65 kr. Forsamlingen gav decharge for begge regnskaber uden yderligere bemærkninger.

Bestyrelsen forelagde derefter forslag til nye love med en bestyrelse på indtil 7 medlemmer for at skaffe mere forenkling af arbejdet. Efter forslaget kan bestyrelsen vælge et eller flere medlemmer, der er villige til at virke for samfundet interesser, til repræsentanter for dette. Regnskabsåret foresloges løbende fra 1. april til 31. marts, hvilket var henstillet bl. a. fra Ministeriet for kulturelle anliggender. Lovforslaget drøftedes ved indlæg fra forskellig side, men vedtoges i den af bestyrelsen foreslåede form, idet det dog i § 6 præciseredes, at der skulle afholdes generalforsamling hvert år. De nye love er meddelt

andetsteds i denne årbog. Det bemærkes dog, at de for at have lovskraft iflg. de gældende love skal vedtages på endnu en generalforsamling.

Under hensyntagen til overgangen til det nye regnskabsår vedtog forsamlingen at lade indeværende regnskabsår løbe fra 1. okt. 1965 til 31. marts 1967.

Af bestyrelsen var pastor Villads Christensen, sparekassefuldmægtig L. Larsen og museumsinspektør Povl Eller på valg. De to sidstnævnte genvalgtes. Pastor Villads Christensen ønskede ikke genvalg. Af hensyn til de nye love valgtes ingen i hans sted. Revisorerne, kontorchef With Jensen, København, og arkitekt Schmelling, Humlebæk, genvalgtes.

Efter generalforsamlingen holdt museumsinspektør ved Nationalmuseets 1. afd., mag. art. Elisabeth Munksgaard et meget oplysende og vel tilrettelagt foredrag om guldfundet fra Kitnæs, ledsaget af fortrinlige lysbilleder.

I regnskabsåret 1. okt. 1965 til 31. marts 1967 er modtaget følgende tilskud: Staten 1400 kr., Frederiksborg Amtsfond 200 kr. Fra købstadskommuner: Frederiksværk 200 kr., Farum 150 kr., Birkerød 200 kr., Frederikssund 200 kr., Hillerød 250 kr., Helsingør 200 kr., Hørsholm 50 kr. og Frederiksborg Slotssogn 100 kr. Fra landkommuner: Kregme-Vinderød 100 kr., Melby 25 kr., Blistrup 50 kr., Asminderød-Grønholt 100 kr., Ølsted 75 kr., Blovstrød 100 kr., Ølstykke 75 kr., Harløse 100 kr., Stenløse-Veksø 75 kr., Lynge-Uggeløse 50 kr., Græsted-Mårum 60 kr., Nr. Herlev 25 kr., Kyndby-Krogstrup 50 kr., Hundested 100 kr., Ramløse-Annisse 75 kr., Skibby 100 kr., Tikøb 125 kr., Søborg-Gilleleje 50 kr., Slagslunde-Ganløse 50 kr., Lillerød 150 kr., Vejby-Tibirke 50 kr., Esbønderup-Nødebo 25 kr., Slangerup 100 kr., Skævinge-Gørløse 50 kr., Helsinge-Valby 50 kr., Jægerspris 50 kr. og Gerlev-Dråby 50 kr. Fra Frederiksborg Amts Sparekasse er desuden modtaget 800 kr., fra Sparekassen for Helsingør og Omegn 200 kr. og fra Antikvar Carl Julius Petersens Hjælpefond 2000 kr. For alle disse bidrag, der er af så stor betydning for samfundets økonomi, udtaler samfundet herved sin erkendtlige tak.

Opmærksomheden henledes på, at samfundets medlemmer for nedsat pris (kr. 20 + porto og omkostninger, bogladepris kr. 30,00), kan abonnere på det af »Dansk historisk Fællesforening« udgivne tidsskrift »Fortid og Nutid«, der udkommer med ca. 8 ark årligt. Samfundets medlemmer kan ligeledes til favørpris (ved indsendelse af beløbet til postkonto 86264, Dansk historisk Fællesforening, Frederiksborg Slot, Hillerød), købe følgende af foreningen udgivne skrifter:

Lokalhistorie og Rigshistorie, 1966 (24,75, bogladepris 35,75).

Danske Historikere 1965. Redigeret af H. K. Kristensen, Knud Prange og Johan Hvidtfeldt (36,– kr., bogladepris 54,– kr.).

E. Kromann: Skriftens Historie i Danmark (kr. 14,–, bogladepris kr. 21,–).

Helge Søgaard: Litteraturvejledning for kulturhistoriske provinsmuseer (kr. 5,00, bogladepris kr. 8,50).

Knud Prange: Heraldisk Nøgle til Nyt Dansk Adelslexicon (kr. 16,00, bogladepris kr. 27,00).

S. Nygård: Anvisning til at drive historisk-topografiske Studier (kr. 2,00).

Bauer: Calender for Aarene indtil 200 e. Kr., fototeknisk optryk (kr. 16,00, bogladepris kr. 24,00).

Herluf Nielsen: Kronologi (kr. 15,75, bogladepris 22,75).

Knud Prange: Heraldik og Historie (kr. 11,–, bogladepris 16,–).

Hans Worsåe: Grundbog i slægtshistorie (kr. 6,–, bogladepris kr. 9,–).

Povl Eller: Historisk Ikonografi (kr. 11,– indb., bogladepris kr. 16,–).

Georg Galster: Mønt (kr. 11,– indb., bogladepris kr. 16,–).

Ib Kejlbo: Historisk Kartografi kr. 15,75 indb., bogladepris kr. 22,75).

Iørn Piø: Folkeminder og Traditionsforskning (kr. 15,75 indb., bogladepris kr. 22,75).

Kristian Hald: Stednavne og Kulturhistorie (kr. 15,75 indb., bogladepris kr. 22,75).

Poul Rasmussen: Mål og Vægt (kr. 15,75 indb., bogladepris kr. 22,75).

Desuden kan fås *Fortid og Nutid* til reduceret pris, sålænge oplag haves (enkelte af de ældre hefter er udsolgt).

Derimod er den tidligere opnåede favørpris på Nationalmuseets årsskrift »Nationalmuseets Arbejdsmark« bortfaldet som følge af en nyordning af salget af Nationalmuseeets publikationer.

For at billiggøre udsendelsen af årbogen har samfundets ekspedition de sidste år forsøgt at vedlægge et girokort og ikke benytte opkrævning. Erfaringerne har været så gode, at udsendelsen indtil videre vil ske på denne måde. Vi håber, at medlemmerne vil indbetale kontingentet hurtigt efter modtagelsen til postkonto nr. 63278.

Udmeldelse må – for at være gyldig – være sket skriftligt til sekretæren, museumsdirektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg slot, Hillerød, inden årbogens udgivelse.

Samfundets publikationer

Frederiksborg Amts historiske Samfund har udgivet (enkelte gange: været medudgiver af) følgende skrifter, som samfundets medlemmer kan købe, så længe oplag haves, til de anførte favørpriser ved henvendelse til Frederiksborg Amts historiske Samfund, Frederiksborg Museet, Hillerød.

Reglen har været, at der for hvert år udsendes een publikation, årbog eller særbog. For årene 1929 og 1939 udsendtes to skrifter. Efter 1951 er særbøgerne trykt i samme format og udstyr som årbøgerne.*)

*) Årbøgerne tænkes indbundet fire ad gangen. Registrene omfatter således følgende grupper af årbøger: 1) 1906–09; 2) 1910–13; 3) 1914–16–17–19–20–21–22–24 (2 bind); 4) 1927–29–30–32; 5) 1934–35–36–39II; 6) 1941–44–45–46; 7) 1947–48–49–51. Herefter hører fire på hinanden følgende årgange altid sammen.

Årbøger:

1906, 1907, 1908, 1909, 1910 ..... udsolgt
1911, 1912, 1913, 1914 ..... 4,00 kr.
1916, 1917, 1919, 1920 ..... udsolgt
1921, 1922 ..... 4,00 kr.
1924 ..... udsolgt
1927, 1929, 1930, 1932, 1934, 1935, 1936, 1939II, 1941, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1951 4,00 kr.
1952, 1953, (1954 er udsolgt), 1955, 1956, (1957 er udsolgt), 1958, (1959 er udsolgt), 1960, 1961 8,00 kr.
1962, 1963, 1964, 1965 ..... 10,00 kr.

Særbøger:

Joachim Junge: Den nordsjællandske Landalmues Karakter, ved Hans Ellekilde, 1915. 279 s. ..... udsolgt
A. Uhrskov: Nordsjællandsk Landsbyliv i ældre Tider paa Grundlag af fhv. Folketingsmand Lars Larsens Beretning, 1919 ..... udsolgt
Fr. Weilbach: Frederiksborg Slot, 1923 ..... udsolgt
Fra det gamle Helsingør, 1925, 126 + XXVII s., 10 ill., årbog for 1924 ..... udsolgt
Hillerød By. Af Victor Hermansen, Hugo Matthiessen, Anders Uhrskov og P. Petersen. Tegninger af Kr. Kongstad, 1925. 363 s. ..... udsolgt
Carl Christensen: Frederiksværk, 1926. 192 s., 54 ill. udsolgt
Fr. Weilbach: Fredensborg Slot, 1928. 136 s., 77 ill. 10,00 kr.
Arnold Olsen: Nordsjællands Helligkilder, 1929. 52 s. med 36 tegninger af Arnold Olsen ..... 4,00 kr.
Frederiksborg Amts Stednavne, 1929. 168 s. Udgivet af Stednavneudvalget med tilskud fra Frederiksborg Amts historiske Samfund og tilsendt samfundets medlemmer ..... forhandles ikke
Arne Sundbo: Frederikssund og Købstaden Slangerups historie I. Tiden fra 1809, 1931. 416 s., 112 ill. 10,00 kr.
Samme: II. Frederikssunds historie 1810–70, 1937. 261 s. ill. ..... 8,00 kr.

Bjørn Kornerup: Frederiksborg Statsskoles Historie, 1933. 288 s., 44 ill. ..... 8,00 kr.
Anders Uhrskov: Fra Stavnsbaand til vore Dage. Skildringer af Nordsjællands Kulturhistorie. I, Fra Landbrugets Verden, 1938. 324 ill. ..... udsolgt
Samme: II, Handel, Haandværk, Fiskeri, 1939. 176 s., ill. ..... 5,00 kr.
Samme: III, Fra Land og By, 1940. 237 s., ill. (heri register til hele værket) ..... 5,00 kr.
Hjemstavnsbog for Frederiksborg Amt, 1943–44; årbog for 1942–43. 392 s., 118 ill. ..... 10,00 kr.
Anders Uhrskov: Frederiksborg Amt i Litteraturen. En Bibliografi, 1946. 123 s. ..... 5,00 kr.
Jan Steenberg: Christian IV's Frederiksborg, 1950. 190 s., 33 ill. ..... 12,00 kr.
Bodil Høyer: Dagligt Liv paa en nordsjællandsk Bondegaard i Midten af forrige Aarhundrede, 1955; årbog for 1954. 175 s., 17 ill. ..... 8,00 kr.
A. P. Larsen: Naturfredning i Frederiksborg Amt, 1958; årbog for 1957. 155 s., ill. ..... 8,00 kr.
Henning Henningsen: St. Olai Kirke, Helsingør, Historie og Beskrivelse, 1959. 212 s., rigt ill. ..... udsolgt
Lauritz Engelstoft: Mine Vandringer i Sjælland i Juni 1797, ved Povl Eller, 1961, 153 s., 28 ill. + et kort ..... 8,00 kr.
Omkring Frederiksborg slots brand 17. december 1859. Af H. D. Schepelern, Jørgen Paulsen og Povl Eller, 1964, årbog for 1963, 154 s., 32 ill. .. udsolgt

Følgende særtryk af årbogsartikler kan fås for 2 kr. pr. stk.:

Erland Gribsøe: Frederiksborg Amts Kirkeklokker, 1934. 63 s.
C. M. Smidt: Nordsjællands middelalderlige Mindesmærker, 1939. 55 s., 22 ill.
Jan Steenberg: Ølsted Kirke, 1952. 30 s.
H. L. Sørensen: Dråby Kirke, 1955. 26 s.

Endvidere forhandles:

Amtsudgaven af Danmarks Riges Breve, udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab under Ledelse af Franz Blatt. Frederiksborg-Holbæk. 2. Del 1.–5. Hæfte, 3. Del 1. Hæfte, 1939–1957 (det udkomne) samt C. A. Christensen: Historiske Oversigter til Danmarks Riges Breve, 1. Hæfte, 1250–1305, 1943, i alt ..... 3,00 kr.

Oversigt over regnskabet for tiden 1/10 1965 til 31/3 1967

På grund af en omlægning af samfundets regnskabsår omfatter dette overgangsregnskab halvandet år. Da imidlertid en del af indtægterne er dobbelte, medens kun ganske ubetydelige udgifter er det – der er således kun trykt een årbog – giver regnskabet et skævt billede af økonomien og vil først komme til at vise det rigtige forhold, når det følgende års regnskab kan inddrages i en sammenligning.

INDTÆGTER	kr	øre	UDGIFTER	kr.	øre
Kassebeholdning pr. 1/10 1965	9312	96	Forsikring	25	92
Kontingent og salg af publikationer ..	15343	00	Trykning af årbog, honorarer m. m. ..	9968	55
Bidrag			Kontorartikler, porto m. m.	1636	39
Staten	1400	00	Møder, foredrag	820	30
Amtet	200	00	Udflugter	158	20
Kommuner	3260	00	Dansk historisk Fællesforening	1005	55
Pengeinstitutter ..	1000	00	Kassebeholdning pr. 31/3 1967	20753	08
Carl Julius Petersens Hjælpefond	2000	00			
Særligt tilskud	13	90			
Refunderet papiragf. .	38	00			
Oversk. vedr. porto ..	9	50			
Renter	1790	63			
	34367	99		34367	99

Forslag til love for Frederiksborg amts historiske samfund

(Ændring af love fra 30. april 1948, optrykt i årbog for 1948, s. 149).

1. Samfundets formål er at vække og nære den historiske sans ved at fremdrage den stedlige historie og værne om de synlige fortidsminder, der findes i amtet.
2. Formålet søges hovedsagelig nået dels ved udgivelsen af en årbog eller andre bøger, hvori emner af den stedlige historie behandles på en let læselig måde, dels ved at tilskynde til og mulig fremhjælpe udgivelsen af større bearbejdelser af historiske emner, der særlig vedrører amtet, samt ved afholdelse af møder og udflugter.
3. Medlemskontingentet fastsættes af generalforsamlingen. Medlemmerne modtager gratis samfundets årbog.
4. Samfundets bestyrelse består af mindst 7 medlemmer, der vælges af generalforsamlingen. Bestyrelsen konstituerer sig selv. Generalforsamlingen vælger tillige 2 revisorer.
5. Til varetagelse af stedlige opgaver kan bestyrelsen vælge et eller flere medlemmer, der er villige til at virke for samfundets interesser, til repræsentanter for dette.
6. På den årlige, ordinære generalforsamling aflægger bestyrelsen beretning og forelægger det reviderede regnskab til godkendelse. Regnskabsåret er fra 1. april til 31. marts.
7. Generalforsamling indkaldes ved meddelelser i dagbladene eller ved direkte indbydelse, der sker mindst 14 dage forud. Forslag, der ønskes behandlet på generalforsamlingen, indgives til bestyrelsen mindst 8 dage forinden.
8. En ekstraordinær generalforsamling kan indkaldes, når bestyrelsen finder, at der er grund dertil, og skal indkaldes, når mindst 25 medlemmer stiller skriftligt forlangende derom. Den afholdes efter bestyrelsens bestemmelse.
9. Beslutning om samfundets opløsning og om anvendelsen af samfundets midler kan træffes på en generalforsamling med to trediedeles majoritet, hvor mindst en trediedel af medlemmerne har givet møde.